

ד"ר ב. נוימן עיר-הקודש ויושבי-בה

תירגם והוסיף מבוא והערות

ד"ר בן-ציון גת

מקורות ארץ-ישראל / ג

הוצאת מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי בהשתתפות
המחלקה לענייני הנוער—המדור הדתי של ההסתדרות הציונית

ירושלים תש"ט

אשר יצאנו אל הארץ אשר נשבע לנביאינו
לומר לנו: זבת חלב ודבש היא.

הנה אנחנו בארץ אשר לא חלב ודבש היא
אלא עמ ודבש חלב.

המכון לפרסום ספרים במדינת ישראל
המזכיר לימשיך, ירושלים
Printed in Israel 1949

מבוא

הספר, שתרגום חלקים ממנו ניתן כזה, נכתב לפני כשבעים וחמש שנים בידי רופא חובב-ציון, שבילה הרבה שנים בעיר-הקודש והכיר את חייה על אורותיהם ועל צלליהם.

ספרותה של ארץ-ישראל עניה בתיאורים מוסמכים של ירושלים מלפני שני דורות. אבות הישוב שקועים היו במחלוקות, שבלעו את מרצם ואת כשרונותיהם הספרותיים; עולמם היה מצומצם ובררך כלל לא חרג מעבר לחומה, שסגרה על העיר מכל רוחותיה. אמנם זכתה עיר-הקודש לביקורי-תיירים מבני-אירופה, שהעלו את רשמייהם על ספר, אך אלה הקרישו את תשומת-לכם לתיאורים של מקומותיהם הקדושים ואת היהודים ראו רק בחוצות העיר וקיבלו ידיעות עליהם מפי המיסיונרים והקונסולים הזרים, שהיו מעונינים להשחיר את פני הישוב.

והתיירים מבני-ישראל אף הם באו לירושלים, כשקופה של דעות קדומות תלויה להם מאחוריהם ואין הם רואים אלא מה שדרוש להם, כדי להצדיק את הנחותיהם בנוגע לתיקון מצבו של הישוב.

אף-על-פי שמצויים הרבה פרטים חשובים על הישוב בספרו של לודוויג אוגוסט פראנקל, שבא בשנת תרט"ז ליסד בית-חינוך לילדי-ישראל בירושלים, הרי הודו ספרו בהשקפותיו של דור מתבוללים והשנאה אל היהודים האשכנזים, מתנגדי החינוך החדש, מקלקלת את שורתו.

מתקופה מאוחרת יותר יש בידנו תיאור מענין על מצבו של הישוב מעטו של ההיסטוריון הגדול הפרופ' הינריך גרץ², שהצעותיו עוררו

1. ירושלימה, תרגום מגדל בריי שטרן, חינוך תר"כ.

2. Denkschrift über die Zustände der jüdischen Gemeinden in Palästina und besonders in Jerusalem (Als Manuskript gedruckt), 1872.

פולמוס בעתונות היהודית³. אף תיאור זה לקוי מפני כמה סיבות: הזמן שבילו גרץ וחברי משלחתו (אשד לוי וגוטשאלק לוי) בירושלים לא הספיק להם להכיר הכרה יסודית את חייו ואת שאיפותיו של ישוב זה, ואין ספק, שהחרם, שהוטל על המשלחת מיד עם בואה לארץ, קילקל את שורת האוביקטיביות.

מגמה מסויימת ונימה של קיטרוג מצויות גם בדין וחשבון, שהגישו שליחי ועד הקהילות באנגליה, מונטגיו וד"ר אשר, שביקרו בארץ, כדי לחקור איזה מפעל יוקם בה לכבודו של משה מונטיפיורי⁴. תרגומו העברי של דין וחשבון זה⁵, שנעשה על-ידי ישראל דוב פרומקין, בעל ה"חבצלת" ומראשי עדת-החסידים, מלא הערות חשובות, אך תוקפניות. כלפי מנהיגי עדת-הפרושים, שהיו אז ראשי העדה האשכנזית בירושלים.

לעומת מחברים אלה יתרון כפול נודע למחברנו:

- א. הד"ר ברנהרד נוימן ישב חמש-עשרה שנה בירושלים, בשעה שמשפרם של יהודים בעלי השכלה אירופית היה מצער. כדופא, ושוב כמעט יחיד, בא במגע עם כל חלקי הישוב על עדותיו ועל מעמדותיו והכיר את חייהם החמריים והרוחניים כאחד.
- ב. כיהודי שומר-מצוה וחובב-ציון ידע להוקיר את בני-ירושלים, שאהבת ארץ-אבותיהם הביאה אותם הלום ונתנה להם כוח לעמוד בכל פגיעה של ארץ נחשלת כארץ-ישראל שלפני מאה שנה.

3. עיין, למשל, המגיד, xviii, ג' 3.

4. דין וחשבון זה עורר את חמתו של מונטיפיורי, שיצא לעת זקנה (בן תשעים שנה היה אז) למסעו השביעי לארץ-ישראל, כדי להזים את דברי השליחים.

עיין: מכתב גלוי אל סיד משה מונטיפיורי מאת מאיר אוירבך ושמואל סלנט. גלוה אליו ספור ישיבת ארבעים יום באה"ק בלשון אנגלית, לונדון, תרל"ה.

5. להרמת קרן ירושלים ותושביה, ירושלים תרל"ה.

על-כן מהימנים הם תיאוריו יותר ונובעים מתוך הכרה בלתי אמצעית של החיים בירושלים.

על המחבר

ירושלים של ראשית המאה השביעית לאלף השישי היתה כעיר הנירחת. מצבה הסאניטארי היה בכל רע. רחובותיה לא כובדו והיו מלאי קיא וצואה; מימיה, ביחוד בימות-הקיץ, היו דלוחים ונרפשים, ולא יפלא, איפוא, שמגיפות קשות היו פוקדות את העיר לעתים קרובות. תושביה היהודיים, שעלו על-פי-רוב לעת זקנה, היו נופלים קרבן למגיפות ולמחלות טרופיות באקלים הזר ובתנאי הדירה והתזונה הגרועים. ובעיר זו לא היה לא רופא ולא בית-חולים אלא רופאי-אליל, יהודים ומוסלמים, שניסו לרפא את החולים בלחשים ובקמיעות.

על חסרון זה עמדו לראשונה המסיתים האנגלים (המיסיונרים), שמצאו להם כאן כר נרחב לפעולה הומאניטארית כביכול, שבאמצעותה קיוו לקנות לעצמם אהדה ולרכוש לנצרות את נפשות החולים המסכנים והמדוכאים. בשנת 1838 נשלחה לירושלים המשלחת הרפואית הראשונה מטעם המיסיון הלונדוני, ובראשה הד"ר גרשטמן, יהודי מומר, והרוקח ברגהיים, מומר אף הוא. רופאי המיסיון רכשו להם יותר כבוד מאשר נפשות והמומרים בירושלים היו ברובם "יבוא" מיסיונרי מחוץ-לארץ.

אף-על-פי-כן היתה קיימת סכנה רצינית, שפעולה חשובה זו תשא פרי ותגרום להמרת הדת דווקא בעיר-הקודש, בירושלים, ולשוא הוציאו ראשי האשכנזים והספרדים חרם חמור על כל הנזקקים למיסיון. פעולת המיסיונרים עוררה את תשומת-לבם של ראשי-היהדות באי-רופה על סכנת המיסיון.

על-כן החליט בשנת תר"ג מגינים של יהודי ארץ-ישראל, סיר משה מונטיפיורי, לשלוח רופא יהודי בשביל בני-ירושלים. עוד באותה שנה הגיע לירושלים הרופא היהודי הראשון, הד"ר שמעון פרנקל מצילץ, כדי להגיש עזרתו לחולים ולתת להם גם רפואות חינם. בכל הוצאותיו נשא סיר משה מונטיפיורי יוֹתֵר מעשר שנים לאחר בואו של הד"ר פרנקל התחיל גם בית רוטשילד נתן את דעתו לתקנת מצבם של יהודי-ירושלים ועמד לפתוח בית-חולים בעיר, והד"ר נוימן, שעבד כבר כרופא בעיר, הוזמן למוסד החדש. חמש-עשרה שנה שימש ד"ר נוימן בירושלים. תחילה כרופא ואחר-כך כרופא-מנהל בבית-החולים "מאיר רוטשילד". הוא היה יליד-רוסיה, שקנה את הכשרתו הרפואית בקראקא ובווינה.⁷ לפי עדותם של בני דורו היה אדם פיקח ומעשי ורופא מסור לחובותיו.⁸ בסוף שנת תרכ"ב עזב ד"ר נוימן את עבודתו בירושלים וחזר לאירופה.⁹ אך אהבת ארץ-ישראל בערה בלבו ולא החמיץ את ההזדמנות שניתנה לו לשוב בשנת תרכ"ו לירושלים כשנתפנתה המשרה שכינה בה מקודם. הוא נתקבל בשמחה בעיר, כיון שהיה אהוב על בני-הישוב הירושלמי וידע את תהלוכותיהם ואת תחלו-איהם.¹⁰ אולם עד מהרה גברו עליו תחלואי ארץ-הקודש ולאחר שנה הוכרח לעזוב את משמרתו ולא שב אליה עוד.¹¹

7. שלזיה העילית. על פרנקל עיין במאמרו של א. ר. מלאכי, הרופאים הראשונים בירושלים, לוח ארץ-ישראל, א, עמ' 154. ד"ר פרנקל עבד חמש-עשרה שנה בירושלים, עיין: Titus Tobler: Dritte Wanderung nach Palästina, im Jahre 1857, Gotha, 1859, S. 324.

8. Neumann o.c. S. IX.

9. טראנקל, ירושלימה, עמ' 226.

10. Tobler, o.c. S. 324; טראנקל שם, שם.

11. המגיד, ו, גל' 41.

12. הלבנון, III, גל' 7.

13. שם, IV, גל' 1.

לאחר שחזר ד"ר נוימן לאירופה התישב בהאמבורג ושם חיבר את ספרו: "עיר הקודש ויושבי-בה"¹⁴.

על הספר ותרגומו

הספר "עיר הקודש ויושבי-בה" יצא לאור בהאמבורג בשנת 1877 והוקדש לזכרו של מאיר רוטשילד. הספר מחזיק X. 510 עמודים ומתחלק לשנים-עשר תלקים:

- א. היסטוריה פיזית וגיאוגראפית של סביבות-ירושלים.
- ב. האקלים.
- ג. הצומח.
- ד. החי.
- ה. תולדות העיר.
- ו. טופוגראפיה.
- ז. סטאטיסטיקה כללית.
- ח. המוסלימים.
- ט. הנוצרים.
- י. היהודים.
- יא. אורח חיהם של בני-המזרח ומנהגיהם.
- יב. המצב הרפואי.

בתרגום זה הבאנו רק אותם החלקים, שמפני ידיעותיו הבלתי-אמצעיות של הד"ר נוימן יכולים לענין את הקורא בן-דורנו. וויתרנו על כל אותם הענינים, שעליהם מצויים בדינו ספרים יסודיים וחשובים יותר. על כן נצטמצם תרגום זה בחלקים המתארים את התנאים המדיניים והכלכליים בארץ בכלל ואת מצבו ואת מעמדו של הישוב היהודי בירושלים בפרט. גם על תרגומו של החלק האחרון, שבוודאי

14. Dr. Bernhard Neumann, Die heilige Stadt und deren Bewohner, Hamburg, 1877

יש בו משום חשיבות לכל המתעניין בשאלות רפואיות בארץ ויתרנו מתוך תקווה שימצא רופא שיטול על עצמו לתרגם חלק זה ולפרסמו באחת הבמות הרפואיות.

המתרגם מביע את תקוותו שאף לקט מתורגם זה, כשאר הספרים, שהופיעו בספרית "מקורות ארץ-ישראל" יבליט את הקשר הנצחי בין עם ישראל לארצו ויפגין לעיני כל את מסירותם של דורות ראשונים לישוב החדש להאחז בעיר-הקודש ולא לנטשה. ואנו בני דור-המדינה, נלמד ממנו לקח של נאמנות לעיר, שעיני כל האומה נשואות אליה.

ירושלים, מנחם אב, תש"ח.

עיר-הקודש ויושבי-בה

סטטיסטיקה כללית

במאות שעברו נפוצו תכופות אומדנות על מספר האוכלוסין, שנעו בין המינימום של 15,000 לבין המקסימום של 30,000 נפש. את הסיבה לסטיות גדולות אלו יש לבקש בעובדה, שהאוכלוסיה מתמעטת במהירות בעטין של מגיפות ושאר פורעניות, ולעומת זה מתרבים התושבים על-ידי הגירה, שנמשכת זה שנים אחדות, ובעיקר מפני חסרונו של מפקד אוכלוסין מהימן אין לאומדנות על מה שתסמוכנה. רק בזמן האחרון זכתה ספירת האוכלוסין לבסיס בטוח כלשהו בזה שנתמנה פקיד מיוחד, המוכתר בתואר „נאטיר-אן-נפש“ — מפקח הנפשות, שעורך מדי פעם בפעם מפקד ורישום של כל החייבים במסים ובעבודת-הצבא. על-ידי מתן רשיונות לקבורה, שבלעדיהם אין להוציא מת דרך השערים, יש פיקוח על התמותה. ספירה זו הראתה זה לא מכבר, שבירושלים יושבים 7600 גברים נתיני-השולטן, שחייבים במסים ובעבודת-הצבא. לפי ההשקפה המקובלת, שהחייבים במסים ובעבודת-הצבא מהווים רבע של האוכלוסיה ולפי חקירותי שלי, אני מעריך את מספר התושבים ביחד עם 5000 הפראנקים² בסך כולל של 36,000 נפש, מהם 15,000 מוסלמים, 13,000 יהודים ו-8000 נוצרים. לפיכך עולים המוסלמים במספרם

1. השוה אל המספרים הבאים: העתון היהודי-הגרמני Der Orient, I. (1840) No. 12000—No. 35 Albert Hyamson, ;18000—1856 ירושלימה, לא. מראנקל, The British consulate in Jerusalem, etc. Vol. II. No. 238, — 15000—1863; שמעון ברמן, מסעות שמעון, עמ' 244, 1872—35000.
2. נתיני מעצמות אירופיות.

על הנוצרים ועל היהודים, בני אחת הדתות כשלעצמם מספרם פחות בהרבה מבני שתי הדתות ביחד. מלבד זה יש להוסיף כאן עוד את חיל-המצב, המונה 1500 איש.

אם נוסיף על אלה את שיירותיהם של עולי-רגל נוצרים³, שמספרם מגיע לפעמים ל-20,000 נפש, אך בממוצע אינו פחות מ-10,000, ואת התיירים של כל האומות מכל אירופה ומכמה ממדינות אמריקה נוכל לומר, שקשה למצוא עיר, שתציג לראווה רבגוניות כזו של בליל-עמים. קבוצות מגוונות של בני-אדם בתלבושות לאומיות פאנטאסטיות נדחקים בחוצות; לשונות ללא-ספור, מהן שלא שמעה אותן מעולם, מצלצלות בערבוביה, ואזנו של הנכרי ועיניו תהיינה מוכות תמהון. אולם חיים תוססים אלה שולטים רק בחורף וביהוד בתקופת הפסח; בשאר ימות-השנה חוצות העיר שוממים לרוב והתנועה מורגשת רק בסביבתם של המסגדים, של הכנסיות, של בתי-הכנסיות ושל בתי-החולים, והסביבה כולה שקועה בכדידות אילמת, שאינה מופרעת אלא לעתים רחוקות על-ידי פלחים בודדים וחמורים הטעונים משא, על-ידי נשים נושאות משא על ראשיהן או על-ידי רועים ועדריהם.

כמעט כל מדינות העולם מיוצגות בירושלים. כאן חיים תחת חסות קונסוליהם גרמנים, אוסטרים ואונגרים, אנגלים, צרפתים, איטלקים, יוונים, רוסים וצפון-אמריקנים. בני-שווייץ, הולאנד ובניהן של מדינות אחרות מבקשים את חסותו של קונסול זר. מספרם של נתיני מדינות זרות ביחד עם בני-המזרח, העומדים תחת חסותן של הקונסוליות, מגיע ליותר מ-5000 איש, שמהם כ-3000 עומדים תחת חסות אוסטריה.

כתריסר לשונות מהלכות בירושלים; כל הילידים משתמשים בלשון

3. הכוונה בעיקר לציילנים רוסיים.

הערבית כבלשון הארץ. הטורקית היא לשונם של הפקידים ושל הצבא. היוונית מדוברת במנזרים היוונים והארמנית על-ידי ארמנים משכילים, ההמון הפשוט מדבר ביתר קלות ערבית. מלשונות המערב נפוצה ביותר הגרמנית⁴. מלבד הגרמנים, שחיים שם, מדברים בלשון זו בפחות או יותר דיוק כל התושבים היהודים מאירופה. הלשון האיטלקית מדוברת בירושלים, כמו במזרח בכלל, בקרב הפראנקים בני-אומות שונות ואפילו מבין הילידים יש שלמדו אותה. הפראנקים מדברים פחות צרפתית ומשתמשים בלשון זו בעיקר בשיחותיהם עם פקידים טורקיים. הספרדית היא לשונם של רוב יהודי-המזרח. אנגלית מדברים אנשי-המיסיון האנגלי. רוסית שומעים תכופות ברחוב ובמנזרים הרוסיים. הלשון העברית, שאינה מדוברת בשום מקום בעולם, משמשת כלשון של משא ומתן בירושלים; בלשון זו משוחחים יהודים אירופיים עם אחיהם בני-המזרח. כשטיפלתי בעוליה רגל מפרס או מהודו, שלא שמעו אף אחת מן הלשונות, שנזכרו למעלה, הוכרתי אף אני להשתמש בלשון העברית⁵.

רובעים ומקרקעין

האוכלוסיה הירושלמית דרה בארבעה רובעים שונים, מהם רובע-המוסלמים, הארה-אל-מוסלמין ושל היהודים, הארה-אל-יאהוד, תופשים את החלק המזרחי, ואילו של הארמנים, הארה-אל-ארמן

4. ד"ר גוימן מונה את האשכנזים, שלשונם היא יידיש, בין דוברי-הגרמנית.
5. על השימוש בלשון העברית כבלשון המשא ומתן בין יהודים בני-עדות שונות מעיד גם הקונסול הבריטי James Finn בספרו: *Stirring Times*, I, p. 127: „בנוגע ללשון העברית טועים מאוד המלומדים באירופה כשמציינים אותה כלשון מתה. בירושלים היא לשון חיה ונחוצה בחיי יומ-יום. כי באיזו לשון היו יכולים לשוחח יהודים מקצו-יתבל שונים?... לשון זו היתה בשימוש לסיזור עסקים שונים בקונסוליה הבריטית“.

ושל הנוצדים, חארה-אל-נצרה, תופשים את החלק המערבי של העיר.

הרובע היהודי תופש את החלק המזרחי של הר-ציון ומשתרע כלפי מעלה ומקיף את מחציתו הגדולה של הד-זה. גובל הוא עם הרובע הארמני במערב, עם המוסלימי בצפון, במזרחו מתנשא מעל לחארה-אל-מוגרביה ומגיע בדרום עד לחומת העיר. רובע זה, שבו יושבים גם מוסלימים מספר, מקומו טוב בעיקרו, אך אינו מקיף אלא את החלק השנים-עשר של העיר בלבד ואינו מספיק לכל התושבים היהודים. לפיכך יושבים הרבה מהם גם ברובעים אחרים, פרט לרובע-הנוצרים.

הקרקע בירושלים ברובו "ווקף", רכושם של-מסגדים ושל מוסדות ציבוריים ורק בחלקו הקטן הוא "מלך", כלומר רכוש פרטי. ה"ווקף-אל-חרם" הוא רכושו של המסגד הגדול, שמותר רק להחכירו לשנים מספר או לדורות אחדים, אולם כתום המועד הוא חוזר לבעלות המסגד. הרבה בתים בעיר, כמו למשל ברובע היהודי, שייכים לווקף ואינם ניתנים להרכש על-ידי פרטים; משום-כך מונחים על-פירוב בתים אלה ומטים לנפול. יש גם "ווקף-אל-תקיע" ששייך לבית-היתומים המוסלימי תקיע. "ווקף-פרנג" הוא רכוש כנסייתי, השייך למגזרים הלאטיניים. אבל יש גם רכוש פרטי, שהוא רק "מלך מאווקף", זאת אומרת רכוש פרטי, שעתידי לעבור לרשות המסגדים או לרשותם של מוסדות צדקה, אם לא ישאר במשפחה יורש זכר עד לדרגה ידועה. לפיכך נשאר רק חלק קטן מן הקרקעות רכוש פרטי, מלך גמור. ערכו של זה מתחלק תמיד לעשרים וארבעה "קיראט", חלקים, שרק לעתים רחוקות מאוד מרוכזים ביד אחת. על כן כמעט לכל שטח קרקע בירושלים בעלים אחדים, דבר, שמכביד מאוד על רכישת קרקע בעיר-הקודש.

מסחר ומלאכה

המסחר בירושלים פועט ואינו יכול לפרוח במצבה הנוכחי של העיר ובתנאים השולטים בארץ. ירושלים הרים סביב לה ומרוחקת היא מדרכי התחבורה הגדולות — דרך המסחר מקהיר לדמשק עוברת ברמלה. המרוחקת מרחק של 8 שעות בערך, מירושלים — והיא מנוקת מן העולם על ידי הירדן. חסר הגשרים וים המלח. הנמצא רק במרחק שעות מספר ממנה במזרח. על ידי מדבריות בדרום ועל ידי שבילים הרריים צרים בצפון. מצב זה מונע כל משא ומתן מסחרי. אף התנאים הכלליים בארץ בלתי נוחים למסחר ולעתים משמשים מכשול רציני על דרכו. יש להזכיר ביחוד את רמת חיהם הפרימיטיבית של תושבי הארץ והסתפקותם במועט. שגורמות לצמצום בתצרוכת ועל ידי כך מגבילות את המסחר עד למינימום; יתר על כן, חוסר הבטחון בדרכי הארץ ודלותם של אמצעי התחבורה גורמים לקשיים ולעיכובים בנסיעה ובהעברת סחורות ובולמים את המסחר.

סחורות היבוא, שיש להן מהלכים בשוקי ירושלים, באות בעיקר מסביבות הירדן וים המלח. שמשם מביאים הבדדים את תוצרתם למכירה ובחלקן מובאות הן ממצרים, מטורקיה ומאירופה. סחורות היצוא הן כמעט רק חפצי מזכרת שונים, מחרוזות, צלבים וכדומה, שמיצרים אותם כאן מעץ הזית ומן הדקל, המובא ממכה, לעתים מצדף ואף מן האבן השחורה המבריקה, שמצויה על חוף ים המלח. אף „שושנת יריחו“, צמח, שמוצאו מערב, נמכרת הרבה. המסחר בחפצי מזכרת אלה מרובה. הם נקנים כמעט על ידי כל התיירים ונשלחים לאירופה. אפילו מוסלימים עוסקים במסחר המחרוזות. זרימת האורחים לפסחא נותנת לעיר צביון של יריד גדול, שבו מתנהל המסחר בקצב גובר והולך. לעונה זו באים גם סוחרים ומביאים סחורות

7. דינים וחשבונות על המסחר בארץ. בתקופה זו מצויים בהודעותיו של הקונסול הבריטי בירושלים, עיין A. Hyamson, o.c.

שונות מאלכסנדריה, מדמשק וממקומות אחרים, ובכל מקום בעיר נתקלים בפעילות ובזריזות, שמהוות ניגוד בולט לשקט, ששולט בה בדרך-כלל.

ה ת ע ש י ה. בירושלים קיימים תשעה בתי-מבשל לסבון, שכל אחד מהם מיצר סחורה כדי חצי מיליון פיאסטר⁸ לשנה. מסבון זה נמכרת כמות גדולה בפסח. לסבון צורת לבנה או חצי-כדור ועל-פי-רוב טבועה בו תמונת קבר-רחל, סהר, או הר-הזיתים; המין המשובח יותר מעורבים בו בשמים שונים. מיצרים גם שמן-שומשמן בכמות ניכרת, בעיבודו עוסקות חמש-עשרה גתות. קיים גם בית-בורסקי גדול, כן עוסקים בתעשיית כלי-חרס, ביחוד מקטרות חרס בלא ציפוי מבריק, בכמות גדולה מאוד. כל המפעלים הללו נמצאים בידי מוסלמים. במלאכה עוסקים בירושלים באופן חפשי, כל נכרי רשאי לאחוז באיזו מלאכה שהיא בלא צורך ברשיון מיוחד מצד השלטונות ובלא חשש שיעורר את קנאת המוסלמים. לפנים היו בעלי-המלאכה מועטים מאוד ותוצרתם בלתי מושלמת; כעת עוסקים בארבעים מיני מלאכות לערך, ביחוד העולים היהודים. ביניהם מרובים ביותר האשכנזים, שידועים בתור מומחים במלאכתם.⁹ כמעט כל בעלי-המלאכה עובדים בסוכות פתוחות בשווקים ורק לעתים רחוקות מאוד נמצאות הסדנאות בבתיהם של בעלי-המלאכה עצמם.

ה ש ו ו ק י ם משתרעים באמצע העיר והם רחובות קמורים ובהם דוכנים

8. לערך 4000 ל"ש.

9. רשימת המלאכות, שבהן עסקו יהודים, יש למצוא אצל ל. א. פראנקל, שם, עמ' 221; ירושלים ללונזן א, חלק גרמני, עמ' 42. על מומחיותם של בעלי-המלאכה היהודים מעידים: Mrs. E.A. Finn, Reminiscences, London 1929, p. 55; W.H. Bartlett, Jerusalem Revisited, London 1855, p. 42.

פתוחים. הרחובות נקראים על שם הסחורה שנמכרת או על שם המלאכה שנעשית בהם. מצויים איפוא שוקי-הבשמים, שוקי-הצודפים, שוק לבשר ולתבואה, שוק לחמאה ולשמן וכדומה. משני צדי השווקים, בגובה שלוש רגלים מעל פני האדמה, בנויים דוכני עץ בדומה לאלה שבירידים בגרמניה. בהם יושבים החנוונים ובעלי-המלאכה. לנכרי שהורגל לדמותו ולעבודתו של בעל-מלאכה אירופי, מוזר מאוד לראות מוסלימי בעל-מראה מכובד, עבדקן וחבוש מצנפת לבנה, צווארו וחזהו חשופים והוא יושב ברגלים משוכלות, ואם נפח הוא — מניף את קורנסו מתוך אדישות, או אם רצען הוא — גוזר את העוד, או אם סנדלר הנהו — מטליא את הנעל ובאותה שעה מוסיף לעשן את הנרגילה שלו.

הסחורות בדוכנים אלה אינן מוצגות לראווה בשלל צבעיהן כמו באירופה. הכל עטוף בנייר זרק כשנגשים אל הדוכן חושף הסוחר את סחורתו. לעתים משתומם האדם לתפארתן ולשלל גוניהן. האריגים ומוצרי התעשייה הם על-פי-רוב תוצרת אנגליה, צדפת ושווייץ. אוסטריה מיוצגת במיני סידקית ובגפרורים, ביהם וחברון בכלי-זכוכית, במראות ובטבעות. מדמשק מובאים אריגי-משי וצמר. בסך-הכל שווקים אלה אינם מצויידים כהלכה אפילו בשביל עיר מזרחית.

ה מ ט ב ע של המדינה היא הגדוש = 40 פארה; 6 גדשים = 1 רייכסמרק, 12 גדוש = גולדין אוסטרי. ערך המטבע נתון לתמורות ¹⁰.

מידת-האורך היא הדירה (אמה), אמה אחת = $25\frac{1}{2}$ צול אנגלי ומתחלקת ל- $\frac{1}{2}$ (אנוס), ל- $\frac{1}{3}$ (תולת), ל- $\frac{1}{4}$ (רובע), ל- $\frac{1}{8}$ (תאמן).

E.W. Schulz: Reise in das gelobte Land : על ערך המטבע עיין ; im Jahre 1851, Mühlheim, S. 122 ירושלים ללוץ, א. חלק גרמני, עמ' 7 ; נחום סוקולוב, ארץ חמדה, וורשא תרמ"ה, עמ' 98.

ת-משקלות : 1 אוקיה (אונסה) = 75 דירהם (דרכמה) 5 אוקיות = 1
 אוקה (כ- 2½ פונד נירנברגי) 12 אוקיה = 1 רוטול, 100 רוטול = 1
 קנטר. הנזלים נמכרים במשקל.

שלטון, משפט ומסים

הארץ המקיפה את ירושלים, מיפו עד יריחו ומחברון עד שכם, מהווה מחוז אזורי, שמושבו הנהלתו בירושלים. בראש השלטון עומד מושל, שכפוף למושל הכללי בבירות, הוא אחראי לשמירת הסדר והמשפט, לגביית המסים וכדומה. מעשי האלימות וסחיטות כספים, שהיו שכיחים בירושלים, שמהם סבלו בעיקר היהודים, אינם נשנים זה מכבר. לפיכך אינני יכול לאשר את הרעה הרווחת, שאין לשאת את החיים בירושלים תחת שלטון טורקי. יתר-על-כן, בימינו נהנה שם האדם מחירות במידה לא נפחותה מאשר בארצות התרבות. רק יש להצטער על החילופים התכופים של הפחות, שתוצאתם הרעה היא שאף אחד מהם אינו מספיק ללמוד את צרכי הארץ ולפיכך אינו חושב על עקירתם של ליקויים עתיקים ומושרשים ועל הכנסת תיקונים ושיפורים.

בדרך-כלל מצוי בעיר חיל-מצב ניכר, שחשיבותו לבטחון בעיר ובסביבה גדולה מאוד. החיל מונה כרגיל שני גדורים, כלומר 1600 איש. בשעת צורך מגדילים מספר זה כראוי. אלה הם על-פי-רוב גדורים מבני-טורקיה, שמורכבים בדרך-כלל מצעירים בעלי צורה הם חיים בשני סקרטינים ובמגדל-דוד (הציטדלה) ומקבלים לכלכלה עשירה ומזינה. על כל אחד משערי העיר מוצב משמר צבאי, אולם הזקיף אינו ממלא את תפקידו ברצינות הרגילה אצל חייל אירופי, ולפעמים מתבזה הוא בעיני רואיו כשמעמיד את רובהו בפינה ויושב וסורג פוזמקאות. אף-על-פי שהצבא אינו סר למשמעת חמורה, בכל זאת שקט הוא בהליכותיו עם האזרחים, ואין שומעים תלונות על התעללות ועל גסות מצד החיילים. בראשה של חטיבה זו עומד

מפקד ראשי, מירעאלי, איש מכובד מאוד, אף-על-פי שאין לו השפעה ניכרת על השלטונות. הקצינים הנמוכים הם על-פירוב אנשים פשוטים ללא השכלה ומשום-כך אינם זוכים לכל כבוד.

מספר שוטרים מזויינים, קואס, תחת פיקודו של ראש-המשטרה, קואס באשי, מסיירים בחוצות העיר יומם ולילה, אם כי הסדר הציבורי עדיין טעון תיקון, הבטחון האישי ובטחון הרכוש אינם לקויים יותר מאשר בכל עיר אירופית. אף-על-פי שחוסר המאור ברחוב ואופן בניתם של הבתים, שגגותיהם השטוחים, הנוגעים זה בזה, מקלים על הגנב את החדירה אל החצר הפנימית, והדלתות, שמנעוליהן חלשים, אינן נותנות הגנה מספקת, בכל זאת שומעים פחות על מעשי שוד וגניבה מאשר בערים אחרות. גורם מסייע לעובדה זו יש לראות בכך, שהשכרות ושאר התאוות, שמביאות תמיד לידי מעשי פשע, נדירות ביותר בירושלים.

לפנים אירע לעתים לא רחוקות, שקנאים מוסלמים היו מתנפלים בחרפות על הפראנקים (האיטליים), ביחוד על הנשים הלבושות תלבושת אירופית ומהלכות בלתי רעולות, ואף פוגעים בהן, גם בנידון זה הוטב המצב; גברים ונשים מן המערב מתהלכים בכל הרחובות ואין מכלים דבר, כמו-כן אין הנכרי ניגש כלל מצד השלטונות. הודות לגודל הלבב ולחופש הפרנסה השולטים כאן אין כל מעצור בפני ההגירה וההתישבות בירושלים, אין כל צורך ברשיונות, בהצגת דרכיות, בהתיצבות במשטרה וכד'.

תיקון חדש באדמיניסטרציה הטורקית הוא יסוד המג'ליס, מועצה, שמתפקידה ליעץ בעניני הנהלת העיר והארץ, המועצה מורכבת משמונה חברים בני מעמד האזרחים, מהם ארבעה מוסלמים, שלושה נוצרים ויהודי אחד ועליהם נוספים מספר חברים בתוקף משרתם. בין האחרונים נמצא המופתי, הקאצי, מנהל המסגד הגדול, וכשעומדות שאלות צבאיות על הפרק גם הקיימקם או מפקד הצבא. בראש

המועצה יושב הפחה ובהעדרו המופתי או הקאצי. החברים האזרחיים מבין המוסלמים נקבעים מקרב התושבים הנכבדים על-פי גורל. החברים הנוצרים נבחרים על-ידי המנזרים והחבר היהודי על-ידי החכם באשי ראש-הרבנים. פעמיים בשבוע מתכנס המג'ליס לישיבה מלאה וארבע פעמים מתכנס הועד הפועל שלו. לשם עריכת חקירה מסוימת מתמנים שני חברים, שבמקרה זה מקבלים שכר-בטלה של 30 פיאסטר ליום.

על-ידי מינוי המועצה נעשה צעד חשוב לקראת מידה מסוימת של שלטון עצמי, אילו רק ניתן לאזרח להשמיע בגלוי את דעתו; אולם עם זה, שסבל דיכוי מדיני ממושך עדיין חסר בגרות פוליטית והאפנדים הערביים, «אדוני-העיר», חסרים סגולות אזרחיות, ולפיכך אין למג'ליס השפעה גדולה על הממשלה. אמנם להלכה אין הפחה עושה דבר בלא הסכמתה של המועצה, אך למעשה מושל הוא בעצמו ומשיג את אישורה של המועצה מחוסרת האומץ והצייתנית. המשפט המוסלמי כידוע לקוי ביותר¹¹ סיבת הליקוי מונחת בעובדה שאין למוסלמים ספר חוקים אזרחי והשופט פוסק את דינו על-פי הקוראן ועל-פי קובצי חוקים של שופטים דתיים מאוחרים החל במופתי עלי ג'מלי במאה הט"ז וכלה במופתי מוחמד שריף אפנדי במאה הי"ח.

הדרגה הראשונה במשפטים אזרחיים ופליליים כאחד הוא בית-דינו של הקאצי. התובע מרצה את טענותיו בפני הבאש-פאתב, מזכירו של

11. מועצות אלו הפכו למכשירי-עריצות, כיון שהמוסלמים היו בהן רוב ובני המיעוטים לא נועזו להמרות את רצון-הפחה, שזכה באופן כזה בגושפנקא ציבורית למעשי-העושק שלו. ואמנם הביעו הקונסולים הבריטיים שבערי-טורקיה את דעתם השלילית על המועצות, שבמקום לשמש מגן למיעוטים נעשו אמצעי חדש לדיכויים. עיין: ש. הראלי, תורכיה בעבר ובהנה, ירושלים, 1941, עמ'

הקאצ'י. הרושם את דבריו על נייד ומביא אותו לפני הקאצ'י. המשפט פומבי ומתנהל בעל-פה ללא השתתפותו של עורך-דין והחלטתו של השופט תלויה בעדויות; בהעדרן של אלו נשאר המשפט בלתי מוכרע. לפי הקודאן דק עדותו של מוסלימי היא בעלת-תוקף נגד מוסלימי. לגבי בני רתות אחדות יש תוקף לכל עדות לדבות זו של מוסלימי. כמס משפטי חייב המוסלימי לשלם פארה אחת מכל גרוש ((2½%)) של סכום התביעה והבלתי-מוסלימי ישלם כפליים. זמן שירותו של הקאצ'י בירושלים נמשך רק שנה אחת כשהוא מוחלף בקאצ'י חדש. שנשלח מקושטא. משרתו של הבאש-כאתב עוברת בירושה.

הדרגה המשפטית השניה, שבפניה אפשר להגיש עדעור על פסק-דינו של הקאצ'י, הוא המופתי, הראש הרוחני בירושלים. הדרגה העליונה היא מועצת העלמא בקושטא, שבדאשה עומד השייך-אל-איסלם. דאשם הרוחני של כל המוסלימים; אבל כיון שהעדעור בפני מוסר זה כרוך בהוצאות מרובות פונים אליה לעתים רחוקות ורק במקרים חשובים מאוד.

בשביל הפראנקים, שאינם נתיני השער העליון, משמשות הקונסוליות שלהם כבתי-משפט. מלבד המוסדות המשפטיים הללו יש לנוצרים וליהודים בתי-דין משלהם. לדאשונים, יש בתי-דין של בודרות, המודרכים מזקני העדה הנבחרים, שמבדדים כל מקרה של מריבה ומישיבים אותו. אצל היהודים משמש החכם-באשי ומועצת-דבניו בית-דין, שאת החלטתו מכבדים גם שלטונות הארץ.

העונש על רוב הפשעים הוא מאסר; לפעמים מוחלף עונש זה בקנס. מצבם הרעוע של בתי-הכלא והשמירה הלקויה עליהם מאפשרים לאסירים לברוח לעתים מן המאסר, כמו שקרה הרבה בזמן האחרון. בעת ובעונה אחת ברחו כל האסירים, כעשרים במספר, ורק שישה מהם נתפסו שוב. עד היום מטילים עונשי גוף וכן משתמשים עדיין במלקות כדי להביא את הנאשם לירי הודאה. מאז פירסום החטי-

שריף גילהנה¹² נאסרה הטלת עונש המוות בירושלים. במקרה יוצא מן הכלל חרץ לפני כמה שנים בית-הדין העליון בקושטא עונש מות על ארבעה פושעים גדולים בירושלים; הם הוצאו להורג בפומבי בשוק וגופותיהם היו מוקעות מעת-לעת כשראשיהם מונחים תחת זרועותיהם.

הכנסות-המסים עומדות תחת השגחתה של רשות מיוחדת. הוא ה־דפתרדאר, שקובע את תשלומו של כל אחד בהתאם לרשימת המס, שנבדקת רק פעם ל-33 שנה. בשנת השתוות השמש והירח. מפני קדושת העיר ועניות האוכלוסיה משוחררים בני-ירושלים ממס הקרקע וממס הרכוש. רק בכרג', מס הסובלנות, חייבים כל הגתנינים הבלתי מוסלימים, כמו בכל רחבי טורקיה. את המס הזה גובה הרשות במישרין מכל גבר מבן 20 שנה ומעלה. אלה מחולקים לפי מצבם הכלכלי לשלוש מחלקות. שמהן משלמת הראשונה 60. השניה 30 והשלישית 15 פיאסטר. כל הנוצרים בירושלים פורעים את הכרג' באמצעות מנזריהם. שגובים אותו בשביל הממשלה. בשביל עניי הקתולים משלם המנזר את הכרג'. כמורכן ממונה ועד העדה היהודית על גבית מס זה, הוא משלם מקופת הקהל את חלקם של מחוסרי-האמצעים.

במסי עקיפין גובה הממשלה בשעד העיר את הגומרוק, מכס על סחורות ועל תוצרת שמובאות לעיר. מס זה מוחזר ומשתלם בחלקו במזומנים ובחלקו בתוצרת, כגון: פירות, ביצים, עצים וכדומה; התשלומים לפי תעדיף מתוך שאף ביחס אליו אפשר לעמוד על המקח. על תוצרת תעשיתית מקומית כמחרוזות וכד', נגבה מכס יצוא קטן. חכירת מסים אלה עולה לשנה בירושלים ובבית-לחם לסך 80.000 פיאסטר לערך¹³. הממשלה גובה עוד סך 10.000 פיאסטר

12. ניתן בשנת 1839, עיין הראלי, שם.

13. כ־7500 ל"ש.

לשנה מן הקצבים. הפראנקים (בני-אירופה) פטורים מן הכרג' וממכס היבוא של סחורות מובאות לצרכי-מוסדותיהם. בזמן הזה נעשית גביית המסים באופן שווה בדרך כלל. עול המסים קבוע על-פי החוק ואינו קשה כל-כך כמו שמתארים אותו באירופה. יש רק להצטעד, שמלבד המסים החוקיים תובעים האפנדים הערביים עוד מתנות, שעולות לקהילה היהודית בסכום של 50.000 פיאסטר לשנה¹⁴.

הקונסוליות

בירושלים יושבים קונסולים של גרמניה, אוסטריה-אונגריה, יוון, צרפת, אנגליה וצפון-אמריקה. בראש הקונסוליה הגרמנית עומדים על-פי-רוב מלומדים מצויינים ומזרחנים נודעים; אין הם מיצגים שום אינטרסים דתיים ונותנים הגנה לכל העומדים תחת חסותם ללא הבל דת. הקונסול האוסטרו-אונגרי מקדיש תשומת-לב לתמיכתם של המנזרים, אולם הוא נותן הגנה יעילה גם ל-3.000 היהודים האוסטריים ולמוסדות החסד היהודיים, שעומדים כמעט כולם תחת חסות אוסטריה. תחת חסותה של הקונסוליה הרוסית עומדים כמעט רק בני-האומה הרוסית¹⁵. הקונסול הצרפתי שואף על-פידוב ליצג את האינטרסים הרומיים-קתוליים בעיקר, דבר זה מעורר תשומת-לב במיוחד מפני שכידוע מכירה הממשלה הצרפתית בארצה היא בעיקרון של שויון בין כל הדתות.

הקונסול האנגלי תומך, כרגיל, בשאיפותיו של המיסיון הלונדוני

14. לאפנדי אחד, שביחו סמוך לכותל המערבי, שילמו סך 300 ל"ש לשנה בעד הרשות להתפלל שם. לבני-הכפר סילוואן (השלוח) 100 ל"ש, שלא ירסו את הקברים. לערב-אל-תאעמרה 30 ל"ש, שלא יפגעו בקבר רחל. לאברגוש, שלא יציק לעוברי-אורח יהודים. עיין: James Finn, o.e. I. p. 118

15. כלומר לא יהודים.

להמרת יהודים, מעשה, שמעורר מודת-רוח בכל אדם בלתי משוחר. אם נציגו של עם חפשי, השואף בהתמדה לבטל את העבדות, עוסק כאן בשעבוד נפשות, אם הוא נוטל חלק במעשים המבוססים על ענים ועל מרודיהם של אומללים, הריהו מעורר נגדו את רוח המוסר והתרבות. בימי ישיבתי בירושלים הצטיין במיוחד קונסול אנגלי אחד בנדון זה. בלתי-מרוצה מכשלונות המיסיון, התחיל בעסקים מסוג זה על חשבון עצמו; בכסף שלוהו אצל כמה יהודים אמידים קנה שדות להעסקת יהודים עניים בעבודת-האדמה והקים מספר מוסדות-חסד, כביכול, בשביל יהודים, שכולם היו מכוונים להמרה. אולם תוצאתו של מפעל זה לא היתה אלא מצוקתו הכספית של הקונסול עצמו, שהביאה אותו לידי סיבוכים אפלים עם נושיו, שלא באו על סיפוקם. מיסיונר חרוץ זה באהבתו למומרים הרחיק לכת עד שמינה כממלא-מקומו בשעת העדרו יהודי מומר ממולדאווה, שהיה ידוע ברבים כאדם מחוסר אופי; דבר זה עורר את מחאתו של הבישוף האנגליקאני נגד מעשה קנטור זה. רק כתוצאה מהסתבכות נוספת, שעוררה התענינות כללית, הרשיעה הממשלה האנגלית את תעלוליו של נציגה וקראה לו לשוב מבמת פעילותו המוזרה.¹⁶

הקונסוליות מהוות בשביל הפראנקים ובשביל בני-המזרח, העומדים תחת חסות הקונסולים, בתי-דין, שמטפלים בדברי ריב ומשפט. אם נשפט אחד הפראנקים עם מוסלימי מתברר אמנם המשפט בפני השופט הטורקי, אולם משתתף בו גם פקיד הקונסוליה, שחתימתו מקנה תוקף לפסק-הדין. הרשות בידי הקונסול לערער על פסק-הדין הטורקי אם מוצא, שהוא מתנגד לחוק; וכן רק הוא מוסמך להוציא

16. הכונה לקונסול ג'ימס פין, שכיהן במשרתו בירושלים משנת 1846 עד 1862. הוא פעל הרבה לטובת הישוב היהודי. מתוך ספרו וספרי אשתו, שהוכרנו למעלה, ניכר שלאו דווקא כוונת מיסיונריות הדריכוהו בפעולותיו.

את פסק־הדין לפועל. כיון שלפי סדרי משפט אלה טעון פסק־דינו של הקאצ'י בנוגע לפדאנקים אישורו של הקונסול. יש מוסלמים, שמעדיפים להביא את משפטם לפני הקונסול במישרין, ביחוד שכאן פטורים הם מתשלום מסי המשפט.

מלבד זכות השיפוט המיוחד נהנים הפראנקים מזכויות יתר גם בשטחים אחרים. הם פטורים, כאמור, ממסים ומשלמים רק מכס נמוך. מוסדותיהם פטורים מתשלום מכס בעד סחורות שמובאות לצרכי מוסדות אלה, ועוד פריווילגיות, שמעולם לא היו מקנים אותן למוסדות טורקיים באירופה.

היהודים

האוכלוסיה היהודית של ירושלים מונה כעת 13,000 נפש ומהווה קצת יותר משליש האוכלוסיה בעיר ועולה כפליים על הנוצרים. בשאר ערי הארץ חיים כ־12,000 יהודים, כלומר 8,000 בצפת, 2,500 בטבריה, 800 בחברון, 600 ביפו. יהודי־ירושלים מתחלקים לספרדים ול־אשכנזים¹⁷.

הספרדים

בשם "ספרדים" נקראים אותם יהודים, שגורשו מספרד בימי אי־זבלה ו־11¹⁸, ונפוצו בכל חלקי תבל. בעניני תפילה הם נוהגים על־פי מנהג־ספרד ובעניני־הלכה על־פי "בית־יוסף" לרבי יוסף קארו. הספרדים בירושלים מוצאם מן המחוזות האידופיים והאסיאתיים של טורקיה, ממצרים, מהודו ומספרד ומדברים בו־ארגון הספרדי (לאדינו). רק חלק קטן, צאצאי התושבים הקדמונים של ירושלים, המוסתערבים

17. עיין מה שכתבנו בענין זה בהערה 1.

18. טעותו של המחבר, הכוונה לאיזבלה 1.

(מודיסקוס), ויוצאי טוניס, אלג'יר ומארוקו מדברים על-פי-רוב ערבית.

הספרדים מהווים את רובה של האוכלוסייה היהודית, 7.000 נפש, והם הקהילה הראשית של ירושלים. בראשם עומד ה"חכם-כאשי"¹⁹, שנבחר על-ידי החכמים ומתאשר על-ידי הממשלה הטורקית בקושטא. שמוסרת לנבחר תעודה חתומה בידי השולטן יחד עם אות-הכבוד של מג'ידי ועם תרבוש מרוקם יפה. לידו עומדת מועצת החכמים, המורכבת משמונים רבנים. שלושה מאלה מצטרפים לבית-דין. שמת-חלף מדי חודש בחדשו. בית-דין זה דן ביחד עם החכם-כאשי בשאלות דתיות ואזרחיות. כיון שבית-דין זה פוסק את דינו בפומבי ללא תשלום וללא השהיות, זוכה הוא לכבוד גדול אף בעיניהם של בני-דתות אחרות. עד שבסכסוכיהם עם יהודים מעדיפים לפנות אל בית-דין זה. גם השלטונות הטורקיים מכבדים את פסקי-הדין היוצאים מלפני בית-דין זה ובשעת הצורך נותנים להם תוקף חוקי. בית-דין גדול, מורכב משבעת החכמים החשובים ביותר, נועד להכריע בענינים נכבדים ביותר.

הנהלת הענינים החולוניים מסורה בידי ועד בן שלושה "פקידים", שלושה סגנים ושלושה "משגיחים". לקהילה ארבעה בתי-כנסיות גדולים, בתים אחדים וכמה מגרשים פנויים. כיון שאין גוברים מס-קהילה, מצומצמות ההכנסות של העדה ובלתי-קבועות. מתישבים חדשים משלמים תשלום ידוע, שגבהו נקבע על-פי הסכם בין הקהילה לבין המתישב. מעזבונם של מתישבים, שמתו בירושלים ללא יורשים, גובה הקהילה חלק מסויים, קבוע מראש²⁰, ועוד זורמים לקופת הקהילה סכומים קטנים ממכירת מקומות קבורה וממכס הבשר. אולם

19. תוארו העברי: ראשון לציון.

20. עיין: אליעזר ריבלין, תקנות העזבונות בירושלים ובא"י, — בתוך הקובץ "אזכרה", חלק ה', ירושלים תרצ"ז, עמ' תקנט-תר"ט.

ההכנסות אינן מכסות את ההוצאות הניכרות. ואלו הן: תשלום דיבית בעד חוב, שרובץ על הקהילה מימים קדומים²¹, תשלום מס-הגולגולת בעד העניים, תרומה ניכרת בעד הזכות לגשת אל הכותל המערבי ואל קבר-רחל²² הוצאות לצרכי הפולחן, החינוך והצדקה. על-כן שולחת הקהילה שליחים, בעיקר לאפריקה, כדי לקבץ נדבות. אולם ההכנסות הללו כולן אין בהן כדי סיפוק התביעות ההכרחיות ביותר. משום-כך מוכרחת הקהילה למכור ממגרשיה הנותרים ולפיכך מתדרששת היא והולכת²³.

הספרדים בירושלים חיים על-פי אורח חיים מזרחי, אולם נבדלים הם ממנהגי-המזרח בכמה פרטים ובעיקר בעניני משפחה.

הביגאמיה איננה אסורה על יהודי-המזרח, כי "תקנות רבנו גרשם", האוסרות בין השאר על נשיאת שתי נשים, אינן חלות עליהם. אף-על-פי-כן נוהגים הם רק לעתים רחוקות ובמקרים יוצאים מן הכלל לפי היתר זה. המונוגאמיה היא אצלם כלל שאין סוטים ממנו אלא במקרה של עקדות וגם אז רק בהסכמתה המפורשת של האשה הראשונה, כמנהג האבות אברהם וישראל. רק במסיבות אלו ובתנאי שיש בידו לפרנס את שתיהן נושא הבעל אשה שניה, אם אפשר מבין קרובותיה של אשתו הראשונה, כדי לשמור על ההארמוניה בבית. באופן כזה רואה האשה הראשונה באשה החדשה לא צרה, אלא בת-משפחה והיא מסייעת אפילו בגידול הבנים, שנולדו מנישואים שניים אלה. אבל, כאמור, מקרים אלה נדירים מאוד. במשך חמש-עשרה שנות

21. החוב הגיע בשנת תרט"ז לסך עצום של 30000 דוקאטים שהם כ-15000 ל"ש.

עיין פראנקל, שם, עמ' 174 : James Finn, o.c., II. p. 59

22. עיין למעלה, הערה 14.

23. בשעת ביקורו של פראנקל היו לקהילה שישה בתים, אחד מהם ביפו, ומגרשים אחדים, עיין פראנקל, שם, עמ' 173. היא גם מכרה לבית רוטשילד את בית התלמוד-תורה לצרכי בית-חולים.

שהותי בירושלים אידעו רק שישה מקרים של נישואי שתי נשים. פוליגאמיה, כפי שהיא נהוגה אצל המוסלמים, אינה מקובלת אצל היהודי-המזרח.

בשל הבגרות המינית המוקדמת באים הנישואין, כמו אצל כל בני-המזרח, בגיל צעיר. אבל בדרך-כלל לא לפני הגיל של שלוש-עשרה שנה. משום-כך מכדיעה דעת-ההודים בעניני-נישואין. המנהג לכלוא את האשה בבית-נשים מיוחד זר ליהודים; לפיכך יכול המבקר לדאות את נשיי-המשפחה, הלוקחות אפילו חלק צנוע בשיחה. היהודיות אינן רועלות את פניהן כמו הנשים המוסלמיות והארמניות.

האשכנזים

מוצאם מגרמניה. אוסטרית-אונגריה, רוסיה, רומניה, הולאנד, צרפת, אנגליה ואדצות-הכרית של אמדיקה, ומדברים בלשון הגרמנית בדיאלקט מיוחד. בתפילה נוהגים הם לפי מנהג-אשכנז ובהלכות-חיהם על-פי המפרש המאוחד של השולחן-ערוך. ר' משה איסרלש, שחי בסוף המאה הט"ז בקראקא. מספר-האשכנזים מגיע ל-6.000 נפש. הם מתחלקים לשתי כיתות: פרושים וחסידים. הפרושים היו המתישבים האשכנזים הראשונים ויצרו בזמנים קדומים קהילה אחת עם הספרדים. רק במאה השש-עשרה פרשו מן הספרדים ונקראו על-כך פרושים. מחברים שונים ניסו לבאר את השם „פרושים“ מכת הפרושים שבימי בית שני. אולם פירוש זה בטעות יסודו. הכת הקדומה של הפרושים חדלה זה מכבר להתקיים ולא נתחדשה במשך אלפים שנה.²⁴

24. א. ל. פראנקל, ירושלימה, עמ' 176, ששליחותו הוכשלה עלידי הפרושים קורא להם בשם Pharisaer, שבפי הגויים הוא שם גנאי לכל צבוע ומתחסד. אולם אף מחברנו טעה טעות גסה, שהרי עליתם של הפרושים חלה במאה הי"ט, ונכונה, כנראה, דעתו של א. מ. לונץ, ירושלים, א. חלק גרמני, עמ' 61, האומר,

בתפילה שמרו הפרושים את מנהג-אשכנז ללא שינוי. בלימודיהם נוהגים הם על-פי שיטת הלימוד האשכנזית-פולנית, הידועה בשם „פלפול“.

החסידים הם מנאמני הכת הידועה בשם זה, שנוסדה במאה ה"ח על-ידי ר' ישראל בעל-שם [טוב], שפעל בטלוסטי. אחר-כך במד-זיבוז' בפודוליה. מנהיג הכת נקרא בשם „צדיק“ וכל צאצאיו נושאים בתואר זה.

לחסידים בירושלים אין צדיק; הם נבדלים משאר האשכנזים רק בשינויי גוסח פעוטים בפולחן הדתי.

האשכנזים אין להם קהילה אחידה; הם מחולקים לשבע קהילות שונות. הפרושים, יוצאי רוסיה, מהווים קהילה. מספר חבריה הוא 3000, בני ווארשה 700, האונגרים 500, בני גרמניה והולאנד 100. החסידים מתחלקים ל-1000 בני וואהלין, 500 בני גאליציה ו-200 חסידים-חב"ד או בני-ליובאוויץ.²⁵ ההנהלה הפנימית של הקהילות האשכנזיות נמצאת בידי ממוני הכוללים.²⁶ אולם בעינים שנוגעים לכלל-האשכנזים מחליטה אסיפה של ממוני הכוללים השונים. ראש רוחני משותף אין לאשכנזים בירושלים; אף-על-פי-כן קיים בקהילות הגדולות יותר בית-דין, שאף הקהילות הקטנות מקבלות עליהן את מרותו.

שמרצא השם מן הפועל פרש, ז"א מצוה לפרוש מן החסידים, כפי שהכריז הגר"א. אף על פי שברוסיה עברו לשם „מתנגדים“, שמרו כאן על הכינוי „פרושים“, כיון שבבואם לארץ מצאו כבר כאן חסידים וכדי להדגיש בעיני-הספרדים את התבדלותם מעל החסידים קראו לעצמם בשם זה.

25. פראנקל מוסר מספרים נמוכים יותר, יתכן שבסוף כהונתו של ד"ר צוימן עלו המספרים. לפי פראנקל, שם, עמ' 177, מספר בני גרמניה והולאנד (הו"ד) 60 נפש, ילידי ווארשה 150, חסידי אוסטריה (גאליציה) 150 נפש, חסידי חב"ד כ-40—50 נפש.

26. אלה מתמנים על-ידי גבאי ארץ-הקודש שבגולה.

הקראים

הקראים שוב יושבים בירושלים זה 200 שנה, אולם קהילתם בלתי-חשובה ומונה 8—10 משפחות בלבד.

הקראים בירושלים חיים בהתבדלות גמורה ושומרים את מנהגייהם המיוחדים בקפדנות; אולם בתוקף המסיכות מוכרחים הם לטטות בפרטים מסויימים מאחיהם שבחוץ-לארץ. כיון שאין להם "חכם" משלהם מוכרחים הם למסור את מילת בניהם לחכם "רבני", לאכול בשר של בהמות, שנשחטו על-פי דיני ה"רבנים" וכדומה. הם מתחתנים רק בינם לבין עצמם ואת מתייהם קוברים הם בבית-עלמין מיוחד. התפילות, השונות מתפילותיהם של הרבנים, מרובות מאוד. את השבת ואת המועדים שומדים הם בחומרה מרובה. הם מתענים הרבה, רבים מהם צמים בכל שני וחמישי. הם חושבים לנכון להקדיש את בניהם הקרשה רתית מיוחדת. כל בן-זכר הוא "נזיר", כפי שנקראים בכתבי-הקודש אלה שנדרו להנזר מין וכד' עד שימלאו להם שבע שנים. כיום הולדתו השמיני מובל הילד לבית-הכנסת, גוזזים את שערתיו בפעם הראשונה ונותנים לו מעט יין; החגיגה מסתיימת בסעודה והילד מתחיל את חינוכו כגבר. דיני הטהרה מקודשים בעיניהם מאוד. הנשים בימי עונתן נחשבות כטמאות, מורחקות ממגע עם אנשים טהורים ונמצאות בפינה מיוחדת בבית. אין איש נוגע במת והטיפול בו מסור לידי שכירים. בחיים האזרחיים מנהגם ללא-רופי. חושם הציבורי מפותח מאוד; הם מסייעים בידי כל אה מך. אף-על-פי שהם עצמאיים בעניני דת, רואה הממשלה הטורקית בחכם-באשי של הספרדים גם את ראשם שלהם.

תנאים מדיניים וחברתיים

כדומה לשאר הבלתי-מוסלמים מתחלקים יהודי-ירושלים לשני סוגים. הסוג הראשון, הגדול במספרו, כולל את הנתינים הטורקים "רעיא".

הסוג השני יכולל את כל התושבים היהודים, שחוסים בצל מדינה זרה ונקראים „פראנקים“.

הרעיא היהודים חיים בירושלים, כמו בכל רחבי טורקיה, בחירות גמורה; הם רשאים לדור בכל רחוב ולאחוז בכל עסק או מלאכה. חובתם כלפי המדינה שווה לחובת שאר הרעיא ומתבטאת בתשלום מס-הגולגולת, כרג', שמשתלם על-ידי כל גבר לפי מצבו הכלכלי. העני משלם 15 פיאסטד לשנה. האמיד או העשיר משלמים פי שנים או פי ארבעה. לתשלום המדויק של המס ערב ועד-העדה. הועד חייב לחלק את נטל המס בין חברי העדה, לגבותו ולמסרו ללשכת המס. בשעת הטלת המס חסים על העניים ומכבידים יותר על העשירים ואת הסכום החסר משלימים מקופת הקהל. היחס הטוב של השולטנים וההשפעה האירופית, המודגשת בזמן האחרון, הגבירו את הסובלנות. אין מניחים מכשולים על תיקון בתי-הכנסיות הישנים ועל בנין הרשים. בתי-תפילה מתנשאים ברחובות הראשיים והתפילה אינה מופרעת בהם. בהתקדמותה של הממשלה הטורקית לקראת השוואתן של כל הדתות נהנים גם היהודים. במועצה העירונית, המיג'ליס, משמשים גם שני יהודים, שזכויותיהם שוות לזכויות שאר חברי המועצה.

היהודים בני-מדינות זרות וכן ילידי-הארץ, שעומדים תחת חסות הקונסולים, פטורים ממש-הגולגולת ואינם משלמים אלא מכס מופחת. הם עומדים תחת חסותם וחת שיפוטם של הקונסולים. כמו שאר בני חוץ-לארץ. מוסדות החסד שלהם פטורים מתשלום מכס על הסחורות שמובאות בשבילם ונהנים מאותן הזכויות, שנהנים מהן מוסדותיהם של שאר הפראנקים. מספרם של היהודים בני-החסות הקונסולארית מגיע ל-5.000. מהם כ-3.000 בחסותה של אוסטריה,

1,000 בחסותה של אנגליה²⁷ והשאר בחסותן של גרמניה, רוסיה, צרפת, הולאנד וארצות-הברית של אמריקה. פחות מן המצב המדיני משמח מצבם החברותי של היהודים. כדי לקבל מושג ברור על המצב החברותי וכדי לעמוד על התוצאות הנובעות ממנו, כפי שהן משתקפות בחייו של חלק גדול מן האוכלוסיה, צריך לחלק את התושבים היהודים בירושלים לשלוש מחלקות. למחלקה הראשונה שייכים בעלי-הרנטה, זאת אומרת אנשים, שפרשו מעסקיהם בחוץ-לארץ, כדי לבלות את שארית ימיהם בירושלים ומקבלים רנטה קטנה או גדולה מקרוביהם; כמו-כן סוחרים, חלפנים ואנשי-עסק גדולים וגם בעלי-בתים. כל המשפחות הללו, שמספר נפשותיהן מגיע ל-2,000 בערך, חיות על הכנסותיהן בתנאים בלתי-תלויים.

המחלקה השניה כוללת את חלקה הגדול של האוכלוסיה היהודית. היא מקפת את הסוחרים הזעירים, החנוונים, הדוכלים ודומיהם, את בעלי-המלאכה: בנאים, סתתים, זגגים, צבעים, נגרים חרטים, מסגרים, נפחים, חרטי-נחושת, פחחים, חרשי-אבן, לוטשים, שענים, צורפי זהב וכסף, סדרים, כורכים, עושי-מזכרות, פייפים, חייטים, סנדלרים, דופקי-צמר-גפן, צובעי-צמר, ספרים, טבקאים, קצבים, טוחנים, אופים, אופי-מגדנות ועושי-יין; ועוד שכירי-יום, משרתים, כובסות, תופרות, סורגות ורוקמות²⁸. מחלקה זו מונה כ-8,000 נפש. אולם לא כל ראשי המשפחות הנמנים על סוג זה יכולים להשיג על-ידי עבודתם

27. אנגליה ביקשה לה ספידה של השפעה בא"י ושמה עצמה למגינת-היהודים. הקונסול הבריטי נצטווה לקבל תחת חסות בריטית כל יהודי, שנתינתו הקודמת אבדה לו או נשללה ממנו. Mrs. Albert Hyamson o.c. II. No. 2, p. 2; Finn, Reminiscences, p. 51.

28. רשימה דומה, אך בנקיבת כספר העובדים בכל ענף, מצויה אצל פראנקל, שם, עמ' 221.

את האמצעים ההכרחיים לקיום משפחותיהם. תקופות של שפל במסחר ובמלאכה, מחלות עונתיות, שבאות לדגל האקלים ופוגעות ביחוד בזרים ושוללים מהם את כשרם לעבודה, האמדת מחירים, הם מן הפגעים, שמכדיחים לעתים את בני המחלקה הזאת להזדקק לסיוע ציבורי. מספר הנוקקים לסיוע בתוך מחלקה זו מגיע ל-3,000 נפש²⁹. המחלקה השלישית כוללת את כל אותם האנשים, שמשום־מה מוכרחים לוותר על התעסקות חולונית. למחלקה זו שייכים חכמים ולמדנים מכל הקהילות ותלמידיהם, כל הזקנים והתשושים, שאין בכחם לעבוד ומספר ניכר של אלמנות ויתומים. מחלקה זו, המונה כ־3,000 נפש, נזקקת כולה לסיוע ציבורי ומספקת את המכסה הגדולה ביותר לבתי־חולים ולשאד מוסדות החסד.

מן האמור יוצא, כי כ־6,000 איש, כמחצית האוכלוסיה היהודית, מוכרחת להזדקק לתמיכה, שבאה מן החוץ. ומצב זה, העלוב גם בימים כתיקונם, הופך לאסון כללי בשעת בצורת, בזמן מגיפות ובהעצד זרם הנדבות. אסון, שאין להקל עליו במעשי הצדקה של האמידים המעטים או במוסדות החסד שבעיר. במקרים אלה אפשר רק להקל במעט את סבלם של האומללים, אך אין להציל את קרבנות העוני; הרופא מוצא לעתים קרובות משפחות שלמות חולות על מיטותיהן מחמת הרעב. למדאה מחזות זוועה קודעי־לב אלה מזועזע הרופא

29. בענין הפרודוקטיביות של הישוב הירושלמי עיין: ד. ויינריב, בעיות החקירה של תולדות היהודים בא"י וחייהם הכלכליים, ציון (סדרה חדשה), כרכים ב-ג. קארל נטר, שליחה של חברת כ"ח, שביקר בירושלים בשנת תרכ"ח, מעריך את מספר העוסקים במסחר ובקנין ב־400 איש, 3% מן האוכלוסיה היהודית. הלבנון, שנה שישית, גליון 16. אצל הש"ד הירושלמי, ר' חיים צבי שניאורסון אנו מוצאים את המספר של 700 איש, העוסקים במסחר ובמלאכה. סקירה מפורטת על מצבו הכלכלי של הישוב בשנת תר"מ לערך נמצא אצל א. מ. לונץ, ירושלים. א. חלק גרמני, עמ' 34 ואילך.

עד למעמקי נפשו, מרגיש כאב, שהולך וגדל. עם ההכרה, שאין ביכלתו לעזור באופן יסודי.

הסיבות למצבם החברתי הבלתי-תקין של היהודים בירושלים מונחות בעיקרן בתנאים הכלכליים, שתוארו למעלה, שביחד עם מצבה הגיאוגרפית הבלתי-נוח של העיר מונעים משא ומתן מסחרי ומלאכה וכך נמנע מיהודי-ירושלים המקור העשיר של אמידות, שממנו נהנים אחיהם בשאר המקומות. מאותן סיבות עצמן חיים גם שאר תושבי העיר ברובם בדחקות וחלק ניכר מהם גזק אף הוא לתמיכה, ביחוד הקתוליים. עדה זו, המונה 1500 נפש, מתקיימת ברובה על נדבות המנורים. ד"ר טובלר³⁰, שמתאר בהרחבה את התנאים הפנימיים של המנורים, כותב בספרו: "מסע שלישי לארץ-ישראל", עמוד 288, כדברים הללו: "בשנת 1855 בלבד ניתנו לעניי העדה בשביל מלבושים, מזון, רפואות ושכר דירה סך 247.140 פיאסטר ובשנת 1857 ניתנו בשביל העניים והיתומים 30.313 פיאסטר במזומנים ו-149.422 פיאסטר במצרכים שונים". בקהילות היהודיות, שבהן מספר הנצרכים גדול הרבה יותר ושאינן להם מקורות עזרה עשירים כלל, גדולה העניות פי כמה ומאיימת ללבוש ממדים גדולים עוד יותר.

החיים הדתיים

המוטיבים שמביאים את היהודים לירושלים הם, כידוע, דתיים טהורים. מן המזרח ומן המערב הרחוק נודדים הם לשם, כדי לחיות עם הזכרונות הגדולים של בית-המקדש ושל תפארת האבות, כדי לקונן על קברות המלכים, השופטים והנביאים ולמצוא בקרבתם

30. Titus Tobler, חוקר שווייצרי חריף, בספרו Dritte Wanderung nach Palästina מסכם את תרומות המדיניות הקתוליות במשך מאתיים שנה (1850—1650) בסך 59,984.415 פראנק.

את מקום מנוחתם העולמית. הגעגועים העזים על מטרות נעלות אלו של תשוקתם החסודה, נותנים להם את האומץ לנתק את כל מוסרות ההרגלים ולנטוש את היתרונות של נוחיות במולדתם ולהתמסר מדצונם הטוב לגורל של מחסור וסבל רב. טבעי, אפוא, שהיהודים בירושלים חדורים דגש דתי עמוק וחיים בקפדנות על־פי דת אבותיהם ומרבים לשאת תפילה יומם ולילה.

נוכיר כאן כמה מנהגים דתיים, שהם מיוחדים ליהודים בירושלים בלבד.

ימי־הול: תפילת־שחרית מתחלת עם עלות השחר. כשרואה זקן הרבנים בקהל החסידים „בית־אל“, שבו לומדים כל הלילה, קרן אור ראשונה של שחר, שולח הוא שמש, שיעלה על הכיפה הגבוהה של בית־המדרש, הנשקפת מזרחה. מכאן מבשד השמש בקריאה: „התפילה“ כי שעת־התפילה הגיעה. לקדיאה זו מתאספים כל התושבים בבתי־הכנסיות ובבתי־המדרשות לתפילת־שחרית. בבית־הכנסת הגדול „דה לס סטמבוליס“ מתפללים את תפילת־השחר שלוש—ארבע פעמים ביום־חול, כדי שיוכל כל אדם לומר את תפילתו בציבור של עשרה אנשים. כתום התפילה בבתי־המדרשות מתחילות חברות הש״ס, משניות ומקרא בלימודיהן, שנמשכים שתיים עד שלוש שעות. החכמים שעוסקים בכך ממשיכים בלימודיהם זמן מרובה יותר. אחדים מאלה מבלים את כל היום בלימוד בבית־המדרש ואינם מדברים בדברי חולין ונקראים, אפוא, בשם „שותק“. כשעה לפני שקיעת החמה מתאספים שוב כל התושבים כדי להתפלל תפילת־מנחה ומעריב ולשמוע דברי מוסר. התפילה נמשכת בבתי־הכנסיות ובבתי־המדרשות גם בשעות הלילה. כך עודכת חברת „חצות“, שמספר חבריה גדול, תיקון־חצות, וחברה אחרת, „משמודים“ מחלקת את חבריה לשלוש משמרות לילה. חברים אלה מתפללים תפילות מתאימות.

ש ב'ת. קדושת־השבת. כמו קדושתם של שאר המועדים. נשמרת בהקפדה. בערב־שבת. שלוש שעות לפני השקיעה. נסגרים כל בתי־העסק היהודיים ללא יוצא מן הכלל. כשעה לאחר־כך נשמעת בכל רחובות היהודים קריאתו של השמש: „אסצנדר“³¹. להרליק; מיד מאירים כל החלונות בבתי היהודים באורן של מנורות שמן ללא מספר זהשבת ומנוחתה המוחלטת נכנסו. תפילת־מנחה נערכת כשעה לפני השקיעה וחוזרים עליה פעמים אחרות. כמחצית השעה לפני השקיעה מקבלים את השבת בארבעת בתי־הכנסיות הסמוכים. לאחר שהחזן בבית־הכנסת הגדול שביניהם, הוא „קהל־ציון“, מתחיל בקול רם במזמור: „טוב להודות לה' וגו'“³² והמזמור מושך גם בכל שאר בתי־הכנסיות במקהלה ובקול רם. אם נערכת הלויית מת אין מקבלים את השבת בשום בית־כנסת עד שיחזרו המלווים מבית־העלמין. בין פסח לשבועות לאחר תפילת־ערבית שרים את שיר־השידים. בשירת „יגדל אלהים חי וישתבח“ מסתיימת תפילת־המעדיב.

בשבת בבוקר מתאספים הרבה מתפללים עם עלות השחר ואומרים „בקשות“³³ במקהלה במשך שעה. בינתיים מתמלא בית־הכנסת ונערכת תפילת־שחרית עד לקריאת־התורה. ספרי־התורה שבארון־הקודש נתונים כל אחד בנרתיק עץ מקושט בכסף ומצופה במעיל משי. כשפותחים את הדלת המקושטת של הארון ומזיזים את הפרוכת הרקומה באותיות זהב או כסף. מתגלה בחלל הפתוח הספר, שבו עומדים לקרוא. לאחר שמוציאים את הספר מן הארון מקשטים את הגלילים הבולטים — „עץ חיים“ — ברימונים של כסף. אחר־כך מקיפים עם ספרי־התורה בכל בית־הכנסת. החזן מלווה את הקריאה בהראותו ב־„יד“ של כסף את המקום, שבו יש להתחיל. בזמן קריאת הפרשה

31. תהלים צב.

32. פיוטים.

שולטת דממה גמורה זאיִש אינו עוזב את מקומו. כשנקדא לעלות לתורה רב קמה כל העדה על רגליה ושומעת את הקדיאה בעמידה. כך עומדים גם הבנים כשאביהם עולה לתורה. כשיוצאים מבית־הכנסת לאחר סיום תפילת־מוסף של שבת או של יום טוב, מגיש אדם אחד לכל המתפללים צמחים ריחניים ופירות ניחוחים ל"ברכות", שהמתפללים מריחים אותם ומברכים עליהם "בורא מיני בשמים".

כשתי שעות לאחר צהרי היום אומרים בבתי־הכנסיות תהלים, אחר־כך נשמעות דרשות מענייני פרשת־השבוע ולאחריהן מתפללים תפילת־מנחה. כחצי שעה לפני החשיכה אומרים פיוטים ולבסוף אומרים בניגון את המזמור: "לדוד, ברוך ה' צורי וגוי"³³. אחר־כך מתפללים תפילת־מעריב.

החגים. את שלושת הרגלים חוגגים בארץ־הקודש רק יום אחד. הם נוהגים בזה על־פי המנהג הישן, שנשתמר בארץ־ישראל גם לאחר חורבן הבית ללא שינוי. אף־על־פי־כן אין שהייתו המקרית של אדם בארץ־ישראל פוטרת אותו מלקיים יום טוב שני של גלויות. לפיכך מתאספים ביום השני התיירים היהודים, ששוהים בירושלים, בבית־כנסת קטן, כדי להתפלל בציבור את תפילות החג.

ראש־השנה. ארבעה שבועות קודם לחג מתחילות ההכנות לקראת הימים הנוראים. מן ב' באלול ועד לתשעה בתשרי מתמלאים בתי־הכנסיות מתפללים עוד לפני עלות השחר וגברים ונשים אומרים סליחות במשך שלוש שעות. כתום הסליחות תוקעים בשופר בערב ראש־השנה מנדבים סכומים לחברות צדקה, נותנים צדקה לעניים ושמן למאור לבתי־כנסיות ולבתי־מדרשות. עם בוא הערב מתחילה התפילה במזמור: "הרנינו לה' עוזנו הריעו לאלהי יעקב"³⁴ תפילת־

33. תהלים קמד.

34. תהלים פא.

השחרית איננה שונה מן התפילות הנהוגות אצלנו³⁵, פרט לכמה פיוטים, שנבדלים מאלה שנאמרות אצלנו. יום הכיפורים. בערב יום הכיפורים, כשעה קודם השקיעה, מתאספת העדה בבית הכנסת ואומרים כמה פיוטים במקהלה, אחר-כך מוציאים שבעה ספרי-תורה, את הראשון מוסרים לנכבד ביותר, את השאר מעמידים על הבמה. לאחר תפילת כל-נדרים מתפללים לשלום השולטן, לשלום הראשון-לציון, לשלום הקהל ולשלום בני הגולה. אחר מכן מתחילות התפילות לעילוי נשמות המתים ובמיוחד לנשמת הרבנים הראשיים, ששימשו ברבנות בירושלים במאת השנים האחרונות. לנשמת אנשים מצוינים ולנשמתם של נדיבים מיסדי ישיבות. תפילת-ערבית נמשכת שלוש שעות, אך יש שממשיכים אותה כל הלילה. תפילת-השחרית מתחילה עם עלות השחר. עם גמר תפילת-מוסף נוהגים להפסיק את התפילה למשך שעה ומחצה, כדי שזקנים ותשושים יוכלו להחליף כוח. יש שמבלים את זמן ההפסקה בדרשות מן המדרש. רבים נוהגים לעמוד עד יציאת היום. עם צאת היום וגם ביום המחרת מבקר כל איש אצל הרב הראשי. וזה על-פי המנהג העתיק לברך את הכהן הגדול כשיצא בשלום בתום היום מקודש-הקדשים.

סוכות. אף-על-פי שכל אחד בונה לו סוכה בביתו בכל זאת מקימים סוכה גם במבואו של כל בית-כנסת כסמל החג, באופן שהכניסה לבית-הכנסת היא רק דרך הסוכה.

בשמת-תורה, שחוגגים אותו ביום השמיני, מקושטים כל בתי-הכנסיות בפאר והקירות מכוסים באריגים רקומי-זהב. את ספרי-התורה מעמידים מתחת לחופה, שמתחתיה יושבים גם "חתן-תורה" וגם "חתן-בראשית". את החג פותחים במזמור: "ה' אדונינו מה

35. הכונה לאשכנזים.

אריר שמך בכל הארץ"³⁶. לאחר תפילת-ערבית מעמידים ספר-תורה אחד על הבמה ובשאר מקיפים את הבמה לקול זמרת המקהלה; כשבראש נישאים נרות-שעוה דולקים. לאחר שבע הקפות מחזירים את ספרי-התורה למקומם בשירת המזמור "בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים"³⁷. בתפילת-שחרית שלמחרת חוזרים על ההקפות באותו אופן עצמו. חתן-התורה קורא בעצמו מ"וזאת הברכה אשר ברך משה איש האלהים את בני ישראל לפני מותו"³⁸ עד "ולכל היד החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה משה לעיני כל ישראל"³⁹. אף חתן-בראשית קורא בזה האופן מ"בראשית ברא ה'" ועד "ויכולו השמים והארץ"⁴⁰.

פורים או חג אסתר בירושלים, שהיא עיר מוקפת חומה מימי יהושע בן נון, קוראים את המגילה כמו בעיר שושן. זאת אומרת ביום ט"ו באדר. הכל שומרים את המנהג לשלוח מנות לדעיהם ולתת מתנות לאביונים. כמו-כן מוקדש יום זה למגביות לצרכי צדקה.

חג הפסח. בבתי-כנסיות מתחילים את תפילת-הערבית במזמור: "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו"⁴¹. ה"סדר" נערך רק בלילה הראשון. בשביעי של פסח מחצות הלילה ועד עלות השחר אומרים בכל בתי-הכנסיות תהלים ופיוטים. ברגע שבו מפציע אור השחר קוראים כולם במקהלה את הפרשה "ויהי בשלח את העם"⁴² ורק אחר-כך מתחילים בתפילת-שחרית.

36. תהלים ח.

37. תהלים קכו.

38. דברים לג.

39. שם לד, יב.

40. בראשית א, א—ב, א.

41. תהלים קיח.

42. שמות יג, טז.

חג השבועות. תפילת-ערבית מתחילה במזמור "יקום אלהים יפוצו אויביו ויגוסו משנאיו מפניו"⁴³. בבת-המדרשות קוראים במשך כל הלילה קטעים מכתב-הקודש⁴⁴. עם עלות השחר מתחילה תפילת-שחרית, שאין אומרים בה "אקדמות" אלא את הפיוט היפה של דבי אברהם אבן-עזרא "כתובה", המיוסד על הפסוק "צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה בעטרה בעטרה לו אמו ביום חתונתו וגו'"⁴⁵.

צומות. הצומות הרגילים: צום כפודים, עשרה בטבת, שבעה-עשר בתמוז ותשעה באב נשמרים על-ידי כולם ללא יוצא מן הכלל. במקרה של מחלה פוטרם הרבנים מחובה זו על-פי הוות דעתו של רופא. חוץ מאלה מקיימים עוד הרבה צומות. אלה הם: ערב ראש-השנה, ימי התשובה, שני חמישי ושני לאחר חג הסוכות וחג הפסח. כל חמישי ושני במשך שמונה שבועות שלפני פורים, ז' באדר — יום פטירתו של משה רבינו, י"ד בניסן תענית בכורות. יום החתונה בשביל חתן וכלה. צומות שנמשכים יותר מיום אחד שכיחים בימי-התשובה. לא נרידים מקרים של צום במשך שנים-שלושה ימים. קורה לעתים, שאחדים צמים במשך שישה ימים רצופים ולא יקבלו כל מאכל או משקה במשך כל הזמן; ידועים אף מקרים, שאחדים חזרו על תענית כזו פעמים מספר בחייהם.

מקרה של תענית כזו נתן לי הזדמנות להתפעל מכוח רצונו ומיכולת סבלו של ישיש בן שבעים וארבע. הישיש אכל במוצאי-שבת את ארוחתו וצם שלושה ימים ללא כל תקלה. ביום הרביעי התעלף פעמים אחדות ובני משפחתו ביקשו עזרה רפואית ממני. לאחר שנתתי

43. תהלים סח.

44. שלושת הפסוקים הראשונים והאחרונים של כל פרשה, פרט לפרשיות יתרו וואתחנן, שנקראות בשלימותן.

45. שיר-השירים ג, יא.

לוֹ-את הטיפול הדרוש להחזרת הכרתו. ניסיתי להשפיע על החולה, שיפסיק את תעניתו, אולם הזקן ענה בקיצור: «השם יעזור» ועמד באיתן על החלטתו. בימים שלאחר־כך שכב הזקן כמעט ללא תנועה על מיטתו; כוחותיו שהלכו ודללו חזקו במידת־מה באמצעים חיצוניים בלבד. לבסוף עלה בידו להשיג את מטרת גדרו החסוד ולסיים את הצום בליל־שבת. בערב זה קיבל רק כמה מזונות קלים, אולם בימים הבאים כבר אכל את המאכלות הרגילים ובמהרה הגיעו כוחותיו למצבם התקין.

תשעה באב. יום השנה של חורבן בית־המקדש נשמר ברצינות מיוחדת ובאבל עמוק. ואיככה לא יושפע מצב רוחם של בני־ישראל בעיר־הקודש, כשהם רואים לנגד עיניהם ביום שבו חרבו שני הבתים, את חורבות תפארתם ותהילתם מימים קדומים. לפני תפילת־ערבית קוראת כל העדה בשבתה על הארץ את הפרשה «האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי»⁴⁶. לאחר התפילה קוראים את המזמור: «על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון»⁴⁷. אחר־כך קוראים קינות. אחר־כך מכבים את כל הנרות; זקן הרבנים מעורר קינה שובדת לבבות⁴⁸ ודודש דרשה, שבה נותן תיאור מוזעזע של חורבן המקדש ומונה אף את השנים שעברו מאז. הדרשה מסתיימת בדברי נהמה ושוב מדליקים את הנרות. בתפילת־שחרית עטוף ספר־התורה שחורים ואיננו מקושט ברימונים. לאחר קריאת־הפרשה שם כל אחד אפר על ראשו מתוך כלי, שהוכן מראש וקריאת איכה וזמרתן העצובה של הקינות מתחילה בהשתתפות כל הקהל, שאומר אותן במקהלה. הזקן, הגבר והילד כולם מקוננים על חורבן המקדש ועל נפילת העיר. לסיום קוראים מתוך ספר

46. דברים לב.

47. תהלים קלז.

48. אז בחטאנו חרב מקדש.

איוב את טענותיו של המעונה הגדול. התפילה מסתיימת רק בשעות
 הצהריים. אחרי הצהריים מבקרים אצל הכותל המערבי.
 תפילות על המקומות הקדושים. כותל המערבי.
 בשטח המוגבל בעברו המזרחי עלידי הכותל המערבי נמצא המקום
 הידוע בשם מקום הבכיה של היהודים. מקום שם מתפלל היהודי.
 השקוע באבל עמוק לנוכח שורת המצבות. ששרדו מימי שלמה מבנין
 הענקים של המקדש תחת כיפת השמים הכחולים. שמהם מאירה
 החמה כמו לפני אלפי שנים. במקום זה מבקרים היהודים לעתים
 קרובות, על-פי-רוב מוצאים אותו מלא מתפללים. מרובים עוד יותר
 הביקורים לקבלת שבת, בחגים, בימים טובים ובתשעה באב. בשלושת
 הרגלים עולים כל התושבים היהודים של ירושלים אל הכותל
 המערבי, כדי להתפלל שם תפילת-מוסף. מחמת מעוט המקום לרגלי
 הכותל באים לשם קבוצות-קבוצות של מתפללים ישר מבתי-הכנסת
 שלהם ועומדים בתפילת-מוסף תחת כיפת השמים עטופים טליתות
 וחלוצי נעל מפני קדושת המקום. באופן כזה חוזרים על התפילה
 פעמים אחדות. הרחק משם עומדות הנשים בנפרד עטופות ברדידים
 לבנים, שמכסים את גופן ואת ראשן. בשעה שהגברים אומרים בקול
 נוגה נוגע עד הלב את התפילה העצובה «מפני חטאינו גלינו מארצנו
 ונתרחקנו מעל אדמתנו» מנשקות הנשים את הכותל ומטיחות את
 ראשן אל אבניו. כולם נושאים את עיניהם מלאות הדמעות כלפי
 שמים ובאנחה אומרים «עד אנה. עד מתי. השם?» במקום זה מבקרים
 תיירים מבני כל האומות ואיש אינו עוזבו בלא רושם עמוק. אבל
 במידה הרבה יותר גדולה מזועזע היהודי. החווה בעיני רוחו את
 תפארת עברה של האומה היהודית ורואה את שפלות ההווה ומקווה
 לעתידו הגדול של ישראל.

קבר רחל. היהודים מבקרים לעתים קרובות ליד קבורת רחל.
 הם מביאים שמן ומנורות ומדליקים אותם לכבוד ה"אם". ואומרים:

את התפילה היפה המוקדשת לאזכרת נשמות. החברים המרובים של „חברה רחל אמנו“ עולים ביום האחרון של כל חודש אל הקבר ומבלים את היום בתפילה. חוץ מזה מבקרים במקום הרבה אנשים, כדי להתפלל שם.

לעתים קרובות עולים היהודים גם אל קברות המלכים והנביאים. הנביא זכריה ושמואל. אל קברות הסנהדרין ושמעון הצדיק מרבים לעלות ביחוד בל"ג בעומר ובט"ו בשבט.

מ"ל ה. בערב הקורם שולחים ידידים ומכרים מנורות שמן דולקות אל בית היולדת. שמתקבלות בשירה ובזמרה על ידי הנוכחים ונישאות בבית. מחצית השעה לפני שמובילים את הרך הנולד לבית הכנסת מתחלת המקהלה בשירה. שנמשכת עד לסיום המילה. אחר כך לוקח האב את הילד בידיו ונושאו לפני ארון הקודש ואומר את הפסוק: „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי“⁴⁹. השמש מחלק לכל הנוכחים רוזמרין והמוהל מברך על הבשמים. בשעה שמשתוללת מגיפה בעיר תוקעים בשעת המילה ואומרים את י"ג המידות. הברכה להולדתו של בן-זכר הוא „בסימן טוב“ ולבת „במזל טוב“. לעתים מצרפים ביטויים אלה אף לשמות. כלומר לבן — סימן טוב, ולבת — מזל טוב.

חתונות. לפני החופה מתאספים הראשון-לציון ובית-דינו. החתן וקרוביו בבית-כנסת „קהל-ציון“ לתפילת-מנחה כדי לצאת אחר-כך בתהלוכה חגיגית אל בית הכלה. בבית הכלה מוקמת חופה בצורת אוהל, עשויה פרוכות רקומות שאולות מבית-הכנסת. תחת החופה עומדת הכלה כשעיניה עצומות וכפות ידיה קמוצות. שערה אינו מקושט בזר. שאסור על הכלות בירושלים מחמת האבלות על חורבן

49. תהלים קלו, ה—ו.

המקדש. לימין הכלה עומד החתן. לאחר אמירת הברכות הנהוגות ולאחר ששם החתן טבעת זהב על אצבעה של הכלה, מכסים אותם בטלית לבנה, סימן שהם היו לאחד, וכל הנוכחים קוראים: „סימן טוב“. אז קוראים את הכתובה ולאחר הקריאה מניחים לפני הזוג קערת כסף, שעליה מונחים שני דגים מצופי כסף וזהב, סמל לפריה ולרביה וכל הקהל קורא: „פרו ורבו!“.

שבעת ימים עומדת החופה בבית הכלה והזוג הצעיר מקבל את ברכות הידידים, כשהוא יושב תחתיה. בשבת שלאחר החתונה יושב החתן בשעת התפילה תחת חופה דקומה; שני שושבינו יושבים על-ידו ומלווים אותו בעלותו לתורה. לאחד קריאת הפרשה שומע הוא עוד את הקטע, שנקרא במיוחד לכבודו „ואברהם זקן בא בימים וגו“ עד „ולקחת אשה לבני משם“⁵⁰. השמש מסובב בבית-הכנסת ובירו צלוחית מי בשמים. שממנה הוא מטיף על-ידי הנוכחים והחזן מברך בקול.

הלוויית המת. לאחר מותו של תלמיד חכם חשוב מכריז השמש בחוצות: „ביטול מלאכה“; כל החנוונים סוגרים את חנויותיהם, שנשארות נעולות עד לאחד הקבורה. בבית הנפט מפייד אחד החכמים ולאחר ההספד נעשית הטהרה. בינתיים מקוננים הנאספים, שיושבים על הרצפה מסביב, את הקינה „זכר ה' מה היה לנו“⁵¹ וקייגות אחרות. הגוויה עטופה שטיח נישאת לפני פתח הבית ושם מניחים אותה על המיטה ומכסים אותה בטלית. אחר-כך נושאים הספר, שבו מעלים את מידותיו ואת זכויותיו של הנפט והלוויה נעה. נושאי המיטה, שמתחלפים מתוך קהל המלווים הצפוף, מזמרים את המזמור „יושב בסתר עליון בצל שדי יתלונן“⁵². על הגגות השטוחים עומדות

50. בראשית כד, א—ז.

51. איכה ה.

52. תהלים צא.

מקוננות, שקודאות מספד כמנהג ימים עברו. ליד בית־הכנסת הגדול נעצרת ההלוויה. מניחים את המיטה ושוב נושאים הספד. לאחר־כך יוצאת ההלוויה דרך שעד־ציון. שאף לידו נישא הספד, שבו מהללים את מעלותיו התדומיות של הנפטר. בנחל־קדרון, סמוך ליד־אבשלום מניחים את המיטה וכל קהל המלווים יושב מסביב, כדי לשמוע את ההספד החמישי. דברי ההספד בנויים על־פירוב על הפסוק „כל בית ישראל יבכו את השרפה אשר שרף ה'“⁵³. ההספד מסתיים בדברי רבי אלעזר שבפרקי אבות⁵⁴: „הוא היה אומר הילודים למות והמתים להחיות וכו'“. כשמניחים את הגוויה בקבר אומר כל הקהל את „ג המידות. הקבורה נעשית בלא ארון. את הגופה מניחים בקבר, שעמקו כשתי רגלים ומחצית הדגל, מכסים אותה בלוחות אבן ולבסוף גורפים את העפר *.

בתי־כנסיות

ידיעות מהימנות על דבר בתי־כנסיות בירושלים אינן קדומות מן המאה ה'ג. בימי הרמב"ן (1267) הותקן בנין יפה מאוד בעל עמודי שיש וכיפה מפוארת להיות בית־כנסת. בית־כנסת זה של הרמב"ן מדאים אותו עד היום ב„דיר שכנאז“⁵⁵; כיום משמש הוא טחנה „אל מדאגה“, ועמודי השיש והכיפה היפה ניכרים בה גם עכשיו. זמן רב שימש בנין זה בית־כנסת יחידי, שבו נערכה תפילה בירושלים; בו התפללו ספרדים ואשכנזים יחד. בשנת 1586 ערערו המוסלמים על בעלותם של היהודים. למרות התעודות, שהוגשו על בעלותם החוקית, אישר הקאצ'י רק לאחר מתן 200 דוקאטים, שבית־הכנסת הוא קנינם של היהודים זה מאות בשנים. אף־על־פי־כן

53. ויקרא י, ו. 54. ד, כב. 55. חצר־החורבה.

* המתרגם מביע את חודתו להרב אליהו פדס הי"ו, שהואיל לקרוא את פרקי התרגום שנוגעים למנהגי־ספרד, הערותיו סייעו למתרגם לדייק במלאכתו.

נגזל מהם הבנין לאחר זמן קצר ונהפך לטחנה. באותה תקופה נפרדו הספרדים והאשכנזים איש מעל דעהו.⁵⁶

הספרדים יסדו את בית-הכנסת הנוכחי "קהל-ציון", שעל-פי המסורת שימש בית-מדרש לרבן יוחנן בן-זכאי בימי החורבן. עם גידול הקהילה יסדו על-ידו בית-כנסת שני "קהל תלמוד-תורה", ולאחר זמן מה בית-כנסת שלישי "קהל מדין".⁵⁷ ולבסוף במאה ה"ח את הרביעי, הוא "קהל לס סטמבוליס".⁵⁸ בית-הכנסת הראשון היה לפני ארבעים שנה.⁵⁹ במצב של התמוטטות, השלטונות המקומיים לא הרשו את בדיק הבית עד-שנתן אברהים פחה ממצרים, שהצטיין בסובלנותו, רשיון לחידוש הבנין. שנסתיים ב-1845. באותה הזדמנות נמצא לוח אבן ועליו כתובת שהעידה, כי הבנין קיים זה 460 שנה; כפי הנראה חודש אז הבית על היסודות הקדומים.

ארבעה בתי-כנסיות גדולים אלה משתרעים על הר-ציון מול הפינה הדרומית-מערבית של הר-הבית. בעצם מהווים כולם יחד רק בנין גדול אחד, כיון שהם מחוברים עד שעוברים ישר מן האחד אל השני. האמצעי, שהוא הקטן בכלם, אין לו מוצא החוצה ונכנסים בו דרך אחד משלושת בתי-הכנסיות האחרים. האולמות גבוהים, מלאי אור ואוויר, ריהוטם איננו מהודר, אך מעורר כבוד.

לאחר שנסגר בית-הכנסת של הרמב"ן בחרו להם האשכנזים בחצר העליונה של בית-הכנסת הסגור מקום לבית-תפילה. בסוף המאה ה"ז עלה ר' יהודה החסיד מפראנקפורט על גהר מיין לירושלים ונבחר כאן לראש האשכנזים.⁶⁰ הוא הגדיל את בית-הכנסת ופיאר

56. עיין הערה 24.

57. די אין מידיון — האמצעי, בספרדית.

58. של בני קושטא.

59. ב-1830 לערך.

60. מחברנו טעה, כי ר' יהודה החסיד עלה מפולין דרך פראנקפורט.

אותו. ולזכרו של המנהיג המצויץ נקרא שמו: בית הכנסת של ר' יהודה החסיד. מחמת המגיפות ובלחץ הפקידים הגיעה העדה למשבד עד שהוכרחה ללוות כסף מן המוסלימים. משום־כך הלך ר' משה הכהן לאשכנז וקיבץ שם 25,000 דוקאטים, ששלחם לירושלים. אולם הצלחה גדולה זו לא היה בכוחה לפרוק מעל העדה את כל עול החובות. לאחר פרעון הקרן וחלק מן הריבית נשאר עוד חוב הגון על חשבון דיבית וריבית דריבית. בשנת 1721 התנפלו המוסלימים הבלתי־מרוצים על בית־הכנסת והעלו אותו וכארבעים ספרי־תורה שנמצאו בו באש וגרשו את האשכנזים. שנמלטו לצפת ולחברון. המוסלימים השתלטו על הבנין והשתמשו בו למטרות בלתי־מכובדות. את הכתלים ואת הקשתות מילאו בעפר עד שכמעט לא בלטו עוד מתוכם. מני אז לא הורשה שום אשכנזי להראות בירושלים.

רק בשנת 1812, כשפרצה המגיפה בצפת, העיזו כעשרים אשכנזים לחזור לירושלים, כשהם מחופשים⁶¹. פירמאן, שניתן לאחר ארבע שנים בקושטא, ביטל את תביעת המוסלימים על החוב המיושן, שחבו אבותיהם של האשכנזים והכריז אותם פטורים ממנו. כמו כן הורשו לפתוח בית־מדרש ובית־תפילה. כתוצאה מחירות זו גדל זרם האשכנזים והלך, ביחוד גדלה העדה האשכנזית על־ידי עלייתם של נצולי הרעש מקרב האשכנזים בצפת בשנת 1837⁶². פירמאן של מוחמד עלי ממצרים החזיר לאשכנזים את רכושם — את בית־הכנסת "החורבה" — שלא איחרו לחנוך אותו. גם שאר הבנינים הבנויים

61. על התישבות האשכנזים בירושלים עיין תולדות חכמי ירושלים לפרומקין־ריבלין, חלק ג, פרק ד, וכן מאמרו של י. מ. טוקאצ'ינסקי: חצר רבנו יהודה החסיד ולה"ה, לוח ארץ ישראל, שנה א, עמ' 121.

62. על הרעש בצפת עיין במהורות קרסל של ספרו של ר' מ"מ מקמוניץ: קורות־העתים, ספרית מקורות־ארץ־ישראל, ירושלים תש"ו.

בצורת מנזר. השייכים אליו וידועים בשם „דיר שכנאז“ החוזרו להם פרט לבית-הכנסת של הרמב"ן. שהפך לטחנה.

בשנת 1856 החלו האשכנזים—פרושים. בבנין בית-כנסת חדש בחצר דיר-אשכנז. הברון אלפונס דה רוטשילד. שביקר באותו זמן בירושלים. הניח את אבן-הפינה לבית-אלהים זה. שהקמתו נמשכה שש שנים והוצאותיו עלו למליון פיאסטר. אחד חסיד מבגדד. מר יחזקאל. ציווה לבנין 100.000 פיאסטר. שאר הסכומים נקבצו בכל חלקי תבל. בית-כנסת מפואר זה עם קימורה הנועז של כיפתו הוא אחד מן הבנינים היפים ביותר בירושלים.⁶³

אף האשכנזים-חסידים הקימו בשנים. האחרונות⁶⁴ בית-כנסת גדול הנקרא „בית-ישראל“⁶⁵ לזכר ר' ישראל⁶⁶ מנהיגם של החסידים. הבנין היפה מבחינה ארכיטקטונית מחובר עם בית-מדרש ועם מוסדות קהילה אחרים בצורה תכליתית. הוצאות הבנין עלו ל-800.000 פיאסטר. שנקבצו על-ידי מנהיגם של החסידים ר' [אברהם] יעקב פרידמאן מסאדיגורה.

מבתי-התפילה הקטנים המרובים. המחוברים בדרך כלל עם בתי-מדרשות. יש להזכיר את הבאים: אצל הספרדים — קהל בית-אל. קהל בעלי-בתים וקהל מוגרבי. אצל האשכנזים יש לכל אחד מכוללות הר"ד. ווארשה. אוסטריה. אונגריה וחב"ד בית-תפילה ובית-מדרש משלו. חצר להרן הוא הקדש מאת ר' הירש להרן המנוח מאמשטרדם. שבו מצויים בית-תפילה ובית-מדרש ודירות לתלמידי חכמים עניים ולאמנותיהם.

63. על בנין בית-הכנסת מספר בהרחבה מ. סלומון: ספר שלשה דורות בישוב ירושלים תרצ"ט.

64. חנוכתו נערכה במנחם-אב תרל"ב.

65. שמו „תפארת ישראל“ אולם ידוע בעיקר בשם בית-כנסת ניסן ב"ק.

66. ר' ישראל פרידמאן מרוז'ין.

לקראים בית־כנסת קטן מתחת לפני הקרקע, שמקבל את אורו דרך אשנב מרובע שבתקרתו. האולם הקטן מוחזק בנקיון ורצפתו מכוסה בשטיחים יפים. בכותל המזרחי, מאחורי העמוד מעל לארון־הקודש קבוע לוח כסף שעליו חרותה באותיות זהב גדולות פרשת שמע. בארון־הקודש ליד ספרי־התורה הרגילים מצוי חומש בצורת ספר כתוב על קלף ומקושט באיניציאלות מגוונות ומוזהבות ובערבסקות. בדף האחרון מצוייך, שכתב היד הוא בן 550 שנה. הקראים אומרים, שבית־כנסת זה הוא אותו בית־כנסת, שהקים מיסד כיתתם ענן במאה השמינית, לאחר שעלה מבבל לירושלים. ענן קיבל אז, כביכול, מאת השלטונות הערביים רשיון לבנות בית־כנסת, אבל רק מתחת לפני האדמה, כדי שלא לטמא את האדמה.

בתי־ספר

לפנים היה הלימוד האלמנטארי בירושלים לקוי. רק בזמן האחרון החלו ממלאים את החסרון בתי־ספר, שנוסדו בידי נדבנים אהבי־ציון.

סמוך לבתי־הכנסיות הגדולים יש לספרדים תלמוד־תורה, שבו לומדים כ־300 ילדים את המקצועות העבריים היסודיים. במחלקה גבוהה יותר נלמדים כתבי־הקודש והתלמוד. גם לאשכנזים בית־ספר דומה לזה בבנין משלהם בחצר החורבה. מלבד מוסדות לימוד ציבוריים אלה קיימים עוד בתי־ספר פרטיים מרובים ובכל אחד מהם מחמישה עד עשרים ילד.

בית הספר הרץ—למל, שנוסד על־ידי הגבירה המנוחה עליז הרץ לבית למל מווינה בקרן בת 50,000 פלורין⁶⁷, נפתח בשנת 1856 על־ידי הד"ר לודוויג אוגוסט פראנקל, שהתמסר במיוחד לתכלית

67. כ־5000 ל"ש.

נאצלת זו⁶⁸. המוסד עומד תחת חסותה של ממשלת הוד מלכותו קיסר אוסטריה ונתון לפיקוחה העליון של הקונסוליה הקיסרית האוסטרית בירושלים. נאמני המוסד הם באי כוח הקהילה היהודית בווינה. תפקיד המוסד כפול: דתי-רוחני וחמרי. כלומר תכליתו לתת לנוער היהודי מחוסר האמצעים חינוך ולספק לילדים העניים מזון ומלבושים. מתקבלים 40 ילד, 20 "פנימיים", שמקבלים מזון ומלבושים ו-20 "חיצוניים" שלוקחים חלק בלימודים בלבד. בשעת הקבלה ניתנת זכות-בכורה לילדיהם של נתינים אוסטריים. ליתומים מאב ואם ולילדים עניים בכלל. בין בעלי-זכויות שוות מכריע הגורל. הילדים לומדים דת, מקצועות אלמנטאריים, עברית וערבית, כתיבה, חשבון, טבע וכתבת-הארץ. במוסד מכהנים שני מורים. ועד מנהל, מורכב מחמישה חכמים, מפקח באופן בלתי-אמצעי על המוסד⁶⁹.

בית-הספר מרוהט לפי הדוגמה האירופית ועושה רושם נעים בנקיונו ובסדריו. מלבד אוסף הגון של סידורי תפילה וספרי לימוד יש ברשותו של המוסד עוד חפצים בעלי-ערך. בין השאר מנורת כסף בעלת שמונה קנים עשויה כסף מוצק. אלה נידבו למוסד על-ידי נדבנים מווינה. מסיבות כספיות חדלו בומן האחרון לחלק מזון ובמקומו נותנים לנצרכים תמיכת כסף. בית-הספר זה נשא במשך עשרים שנות קיומו פירות טובים. הרבה יתומים וילדים עניים, שנתחנכו במוסד זה תופשים עכשיו עמדה מכובדת בעדתם ועוסקים במשלוחי-יד שונים.

בית-הספר בלומנטאל. נוסד בשנת 1868 על-ידי מר בלומנטאל מפאריז. נאמני המוסד הם שני הרבנים הראשיים של צרפת ושל פאריז.

68. את פרשת-יסודו של בית-הספר זה ימצא הקורא בספרו של ל. א. פראנקל: ירושלימה.

69. האשכנזים החרימו את המוסד ומפני חוסר-מורים לא נלמדו בו כל אותם המקצועות שמנה הדי"ר נוימן ולמשך שנים ירד המוסד למדרגה של "כותאב".

במוסד זה עובדים שני מורים, שמלמדים לשישים ילד מקצועות אלמנטאריים בעברית, בספאניולית ובערבית.⁷⁰

בית-ספר רוטשילד לבנות. נוסד על-ידי משפחה זו בפאריז בשנת 1864. על-ידי פתיחתו של מוסד זה נמלא החסרון המורגש בחינוך נערות. חמש מורות מלמדות ל-100 נערות בנות כל העדות היהודיות את מקצועות הדת, כתיבה, חשבון ומלאכת-יד.

מוסדות גבוהים לחינוך ולהשתלמות במדעים הרבניים מצויים אצל הספרדים ואצל האשכנזים כאחד בבתי-המדרשות ובישיבות. ליד מוסדות אלה קיימות ספריות ציבוריות, שבהן מצויות כמעט כל היצירות העבריות הישנות והחדשות כמו-כן הרבה כתבי-יד בעל-ערך. הישיבות שמספרן עולה על שלושים, הן מוסדות צדקה, שנוסדו על-פירוב על-ידי בני חוץ לארץ בקרן ידועה, שפירותיה מכסים או הוצאות הישיבה ומפרנסים את החכמים הלומדים תלמוד לעילוי נשמתו של המיסד.⁷¹ המדרשים והישיבות, שאחדים מהם מתקיימים זה מאות בשנים, נושאים תמיד את שם מיסדיהם לזכרון, ביניהם אחדים, שנושאים שמותיהן של נשים צדקניות, שיסדו בית לימוד זה. בישיבה העתיקה "פריירה", שנוסד על ידי איש חסד מאמשטרדם, יושב גם בית-הדין הגדול.

מוסדות-החסד של בית רוטשילד

בזמן מלחמת המזרח (1853)⁷², כשגדלה מצוקתם של בני-ירושלים היהודים והגיעה למדרגה שלא תתואר, והידיעות על דבר דחקם חדרו לאירופה, החליטה משפחת רוטשילד האצילה והנדיבה להקים בעיר-הקודש מוסדות, שתכליתם היתה להקל על המצוקה לאלתר

70. אף בבית-ספר זה לא ביקרו ילדי-האשכנזים והוא הפך למוסד ספרדי מובהק.

71. הכוונה לישיבות של הספרדים.

72. מלחמת-קרים 1853—1856.

על-ידי מעשי צדקה ואף להיטיב את המצב לאורך ימים על-ידי לימוד וזירוז המלאכה והעבודה. הוצאת ההחלטה אל הפועל נמסרה לד"ר אלברט כהן, נשיא הועד הקונסיסטורי לעניני צדקה יהודיים בפאריז. שקיבל על עצמו את התפקיד ההומאני בדצון ויצא בשנת 1854 לירושלים. לאחר שהגיע לכאן חקר באופן יסודי את המצב ואת התנאים וכיד נסיונו הרב בשרה עניני הצדקה, שלהם הקדיש את כל חייו, הגיע במהרה לידי ההכרה, שלשם השגת התכלית הרצויה יש צורך במוסדות הבאים:

1. בית-חולים ובו, לפי שעה, 18 מיטה
2. קופת-הלוואות
3. מוסד לתמיכת יולדות עניות
4. בית-ספר למלאכה
5. בית-ספר לבערות
6. מוסד לחלוקת לחם לעניים.

מוסדות אלה כונן הר"ר כהן תיכף ומיד, פרט לבית-הספר לבערות. שנפתח דק לאחר זמן, וכיבד אותי, ששימשתי זה מכבר כרופא הקהילה היהודית בירושלים, בתפקיד לארגן את בית-החולים על כל ענפי עבודתו ולנהלו מבחינה רפואית. זמן-מה לאחר-כך נמסרה לידי כל הנהלת בית-החולים בפרט ושאר המוסדות בכלל.

בית-החולים נושא את השם "מאיר רוטשילד"; הוא מצבה להומאניות מיטיבה. המוסד הזקם על-ידי המשפחה האצילה, המכונה בשם זה, לזכר אבי המשפחה מאיר רוטשילד ז"ל (נולד בשנת 1743 בפראנקפורט ע"נ מיין ומת שם ב-1812).

בית-החולים עומד על אחת הגבעות של הר-ציון, מול מסגד אל-אקצה, הבנוי על הר-הבית, סמוך לחומה הדרומית של העיר⁷³;

73. הבנין שימש קודם תלמוד-תורה ונרכש מאת כולל הספרדים בתנאי שאם

הבנין נמצא במקום של אוויר בריא וצח ונותן לחולים מראה גהדר על מקום המקדש, על הר-המוריה, על חלק של נתל-קררון והר-הזיתים. דרך השער החיצון נכנסים לחצר גדולה מלאת אור, שמוקפת על ידי ארבעה כתלים וצורתה צורת ריבוע. לאורך הכתלים מצויות הדלתות של אולמות החולים, בית-המרקחת, משרד ההנהלה, בית-הכנסת ודירות המשרתים. מעל כל דלת מצויינת תעודת החדר באותיות עבריות מדובעות ומאירות עינים.

אולמות החולים גבוהים ומרווחים, המיטות מכונות בשמם של מיטיבי ירושלים, המתנוססים באותיות עבריות מעל כל מיטה ומיטה מתחת למספרה. השמות הם של האדונים והגברות לבית רוטשילד, סיר משה ולידי יהודית מונטיפיורי. מיטות הברזל, העשויות באופן יעיל מאוד, נותנות לחולה את האפשרות ליהנות ממנוחתו. מספקים לו את המלבושים ואת השמיכות וכן את הלבנים ואת כלי המיטה הדרושים. החדרים והמסדרונות מוארים במנורות שמן; והראשונים מוסקים. אמנם רק לעתים רחוקות, בפחמי עץ לוחשים, כנהוג במזרח בכלל. על צחות האוויר שומרים על-ידי נקיון קפדני ועל-ידי אינורוד תכוף.

המוזן הרגיל, שניתן לחולים על-פי חמש דרגות דיאטטיות, כולל מרק, מרק-בשר, בשר-כבש, אורז ולחם לבן, וכמנות מיוחדות גם עופות, פירות מבושלים, מרק-עמילן, ביצים, חלב ויין. משק המוסד מתנהל, כמובן, לפי חוקי-הדת. בבית-הכנסת של בית-החולים משמש חכם, שנשכר לכך, כש"ץ ועורך את התפילה, שבה לוקחים חלק אף הדרים בשכנות וכן משרתי הבית והמחלימים. בשבת מכינים תרופות רק בשביל חולים אנושים לפי הוראות

יכנה בית-חולים אחר יחזור להם הבנין. לאחר שהוקם בית-החולים מחוץ לחומות העיר נפתח באותו בנין בית-החולים „משגב לרך“, עיין למעלה, עמ' כז, ה' 23.

הרופא ונעשות רק עבודות הכרחיות לטיפול בחולים. בכלל ניתנת האפשרו למשרתים ולחולים לשמור על כל המנהגים והטקסים של החגים כנהוג בבתי-הם.

הרפואות והמכשירים הכירורגיים, חגורות-השבר ודומיהם לעניים נשלחים לפי הוראות הרופא על-ידי בית-מסחר רפואות מפורסם בפאריז, שנבחר על-ידי בית רוטשילד. כמו-כן נשלחים גם תשמישי הקדושה מפאריז. בין השאר נשלחו חמש מנורות כסף אומנותיות, שמדליקים אותן כנרות-תמיד לעילוי נשמותיהם של חמישה מבני משפחת רוטשילד בפאריז. ד"ר אלברט כהן שלח אוסף ספרים שמכיל יצירות חדשות של הספרות העברית וכרכים של כתבי-עת יהודיים בעברית, בגרמנית, בצרפתית, באנגלית ובאיטלקית לשימושם של המבריאים.

ההתענינות המרובה, שמשפחת רוטשילד האצילה רוחשת תמיד לרווחתם של מוסדות החסד בירושלים, עוררה את הבארון אלפונס דה רוטשילד לבקר בשנת 1856 את עיר-הקודש ולחקור את מצבם של המוסדות לפרטיהם. אגב ביקורו נתן הוראות חדשות, שסייעו מאוד לשגשוגם של מוסדות אלה. מעשי חסד מרובים, שעשה לטובת עניי כל הדתות, גרמו לכך, שביקורו של אוהב-אדם נלבב זה ישאר בזכרון התושבים לנצח. אחר-כך ביקר גם הבארון נתנאל דה רוטשילד בירושלים, חקר בתשומת-לב את כל המוסדות ופקד את העניים בנדבותיו הגדולות בצורה עדינה. כמו-כן ביקר ד"ר כהן ארבע פעמים בירושלים כדי לראות במו עיניו את מצבם ואת תועלתם של המוסדות שה-קים בה.

ביקורו של הבארון אלפונס דה רוטשילד בירושלים היה מאורע חשוב ורב-משמעות לעתידו של בית-החולים. משנוכח בטובה המרובה, שמוסד זה במיוחד משפיע במידה גדולה לא רק ליהודים אלא אף לבני-דתות אחרות, החליטה המשפחה האצילה להבטיח את הוצאות

בית-החולים על-ידי דנטה לעולמי-עד. על מעשה פילאנטרופי זה הודיעני הבארון אלפונס דה רוטשילד במכתב מפאריז מיום 5 לפברואר 1857. נוסח המכתב מובא בזה:

הנני מאושר להודיעך על-ידי מכתבי זה בשם אבי הבארון י'מס לבית רוטשילד, שמשפחתנו החליטה לקבוע דנטה, שתבטיח לעולם את הקרן ואת ההוצאות השנתיות הדרושות לטיפול בחולים ולהחזקתם בבית-החולים, שנושא זה מכבד את שמו של אבי-משפחתנו מאיר רוטשילד. לפיכך רוצים אנו לשאת בכל ההוצאות על חשבוננו ללא תוספת ממקורות אחרים. אתה, דוקטור נכבד, תקבל לתכלית זו אחת לארבעה חדשים את הסכום הדרוש לקידומו ולצדכין של מוסד זה והנך מתבקש לשלוח בטובך חשבון על הוצאותיו. הנני לבקשך שתואיל להודיע לקהילה הירושלמית את החלטתנו ואינני מפקפק שתוסיף להקדיש גם להבא לתכלית חסודה זו את פעולתך הפוריה.

קבל נא אדוני וכו'

א. דה רוטשילד

במוסד עובדים: רופא, שמשמש גם בתפקיד המנהל, כירורג, שני דוקחים עם עוזר אחד או שנים ומנהל משק, שירות החולים נעשה בידי מספר מטפלים ומשרתים אחרים.

תפקידו של בית-החולים משולש:

1. לטפל בחולים בתוך כתלי המוסד.
 2. לתת לחולים, שמבקשים להתקבל, אך מפני חוסר מקום אין להכניסם לבית-החולים, את התרופות הדרושות מבית-המרקחת שליד המוסד.
 3. לתת לכל החולים ללא הבדל מעמד ודת, שפונים בשעות הביקור למוסד, עצה רפואית ורפואות.
- את כל שלושת התפקידים ממלאים הרופא ובית-החולים חינם אין כסף. לשם תיאור קצר של מצב בית-החולים, אני מביא בזה תמצית מן

הדין והחשבון הדשמי שלי משנת תרי"ח. שלקוח מספרי המוסד כדי לעמוד על פעולותיו ועל תוצאות עבודתי במשך שמונה שנים. בשנת תרי"ה קיבלו טיפול בבית-החולים 578 חולה, מהם נרפאו או הוטב מצבם של 544, 18 נשארו לטיפול נוסף ו-16 (3%) מתו. בית-המרקחת סיפק באותה שנה תרופות ל-28,785 חולי העיר. בין החולים היו 305 מטורקיה: מירושלים, חברון, יפו, שכם, טבריה, צפת ומן המחוזות הטורקיים שבאסיה ובאירופה, 49 מרומניה, 93 מאוסטריה ואונגריה, 84 מרוסיה ופולין, 6 מגרמניה, 8 מצרפת ומאלג'יר ושאר ה-33 היו בני אנגליה ומושבותיה, בני ארצות-הברית של צפון-אמריקה, מארקו ופרס.

בבית-החולים טיפלו —

בשנת תרט"ו	ב-615 חולה וניתנו	37,296	תרופות מחוצה לו
"	"	31,553	"
"	"	21,342	"
"	"	28,785	"
"	"	34,407	"
"	"	33,649	"
"	"	24,394	"
"	"	28,000	"

סך הכל 4829 חולה 239,426 תרופה

בממוצע טיפלו בשנה אחת ב-603 חולים במוסד וניתנו 29,928 תרופות לחולי העיר⁷⁴. מספר גרול של חולים, שטיפלתי בהם בעיר שלא על מנת לקבל פרס לא נרשמו ולפיכך אינם נכללים במספרים הנ"ל.

74. ואמנם מעיר החייר טיטוס טובלר בספר: Dritte Wanderung nach

עד מהרה הבשילו פעולותיו של בית-החולים פירות ברכה. המחלות המהלכות בירושלים, הקדחת החזרת, שלעתים היא מסוכנת ומחלות אחרות בעלות אופי טיפוסי, המצויות בצורה אנדמית ואשר ניתנות לריפוי על נקלה אם מטפלים בהן באופן ראציונאלי, גרמו לפנים מחמת הזנחה או מחמת שימוש באמצעים הפוכים למות החולה או להוצאות חמורות, שסופן המר היה לרוב המוות. לאחר שנפתח בית-החולים "מאיר רוטשילד" באה עד מהרה הטבה במצב הבריאות בירושלים. הטיפול בחולים בתוך המוסד ומחוצה לו, ביחד עם פתיחת מרפאה לחולים בני כל המעמדות, הביאו לאחר זמן קצר לידי התוצאה המשמחת, שהתמותה פחתה במידה ניכרת. והמחלות התנייניות הנזכרות למעלה נעשו נדירות יותר.

קופת-הלוואות שנוסדה בקרן בת 100,000 פיאסטר למתן הלוואות בלא ריבית, היתה נתונה בידיים בלתי אמונות ועל-כן לא החזיקה מעמד. לפיכך פורקה קרן מועילה זו לאחר שנתים כיון שלא התנהלה בסדר ושארית הקרן נמסרה לשאר המוסדות. זהו המוסד היחידי מאלה שנוסדו בשנת 1854 שנתבטל; כל השאר הוכיחו את חיוניותם ומוסיפים להפיץ את ברכתם בין עניי ירושלים.

המוסד לתמיכת יולדות עניות הוא קרן של הבארונית בטי י'מס דה רוטשילד ונושא את שמה של המיסדת הנדיבה. לכל יולדת עניה ניתנת תמיכה כספית, וכמו-כן כמות מסויימת של מלבושים לה ולתינוק. ממעשה צדקה זה נהנות 120 נשים עניות לשנה. חוץ מזה נשכרו שתי מילדות, שמגישות עזרה למחוסרות האמצעים חינם. מוסד חסד זה מועיל לא דק במישרין, אלא אף בעקיפין, הוא ממציא

Palästina, Gotha, 1859, על עבודתו של ד"ר נוימן: "רופא-המוסד הוא ד"ר נוימן מרוסיה, אדם פיקח ומעשי. מלבד עבודתו בבית-החולים הוא רושם בכל יום המון כזה של רצפטים עד שראשו של אדם משלנו סחרחורת תתקפרו."

פרנסה למספר ניכר של נשים עניות. שעוסקות בהכנת הכמות הגדולה של צרכי הלבשה ולבנים.

בשעת מתן תמיכה זו היתה לי הזדמנות להתבונן אל פוריותן של הנשים שם. ההתבוננות המינית באה בארצות-הדרום. כידוע, מוקדם יותר מאשר בארצות-הצפון. אורח-הנשים מופיע אצל הילדות בירושלים בפרט ובסוריה בכלל כבר בגיל 11—13 שנה. אין זה מקרה נדיר כלל, שנשים צעירות בנות ארבע-עשרה יולדות. כשם שהווסת מופיעה במוקדם, כך אף נעלמת במוקדם ויחד אתה נפסקת הפוריות: בגיל של 35 ולכל היותר 40 שנה מופיעה כבר הפסקת הווסת. מתוך המספר של למעלה מ-1000 לידות, שרשמתי בפנקסי קרן זו יוצא, שהפוריות גדולה ביותר בגיל 15—20 שנה, בין השנים 21—30 פחתה הפוריות ובגיל 31—40 היא הולכת ונדירה ולאחר גיל זה נפסקת לחלוטין.

בית-הספר למלאכה מוחזק על-ידי צעירי משפחת רוטשילד וביחוד על-ידי הבארון פרנשטי מטורינו. חתנו של הבארון אנשיל דה רוטשילד המנוח מווינה. תכליתו להושיט יד מסייעת לנערים עניים ללמוד איזו מלאכה. לשם-כך סודרו שישים חניכים בבתי-מלאכה שונים. הם מקבלים מדי חודש בחדשו גם תמיכה כספית. בשעות הפנויות מעבודה, בשבתות ובחגים, מתאספים החניכים לתפילת-מנוחה בבית-הכנסת שליד בית-החולים ושם מלמד אותם חכם, שעובד במוסד זה ודורש לפנייהם דרשות דתיות מוסריות. לשם פיקוח ישיר על החניכים עובד במוסד מפקח מיוחד, שמבקר לעתים קרובות בבתי-המלאכה כדי לעמוד על מידת חריצותם של החניכים. בין החניכים נמצאו נגרים, מסגרים, צורפיי-זהב וכסף, שענים, פחחים, כורכים, סדרים, רוקחים, חרטנים וסנדלרים. על-ידי פעולותיו המועילות מאז שנת 1854 הביא מוסד זה ברכה מרובה. הרבה ילדי עניים ויתומים רכשו לעצמם לאחר זמן הכשרתם מעמד מכובד כשוליות אצל בעלי-מלאכה.

ויסדו להם אחר-כך מעמד בלתי-תלוי כבעלי-מלאכה. העומדים בראשות עצמם.

חלוקת לחם לעניים. היא קרן שנוסדה על-ידי הגברת מתילדה כהן מפאריז. אשת יוצרם של מוסדות הצדקה של בית-רוטשילד בירושלים. ככל ערב שבת ובערבי חגים מתחלקות על-ידי קרן זו 600 מנות לחם בין הנצרכים של כל הקהילות. על-בית-הספר לנערות דובר כבר למעלה בקשר עם בתי-הספר.

כל מוסדות החסד הנזכרים למעלה עומדים תחת חסותה הישירה של ממשלת הוד מלכותו קיסר אוסטריה והומלץ עליהם במיוחד בפני הקונסוליה הקיסרית שבירושלים. הקונסוליה מגלה אהדה אנושית ונותנת הגנה יעילה, שמסייעות מאוד להתפתחותם המוצלחת ולקיומם המשגשג של מוסדות אלה.

לשם השלמת הידיעות ניתן בזה מקום לתיאור קצר של ההנהלה הארמיניסטראטיבית של כל המוסדות.

הנהלתם של בית-החולים ושאר המוסדות שהוקמו ב-1854 היתה מסורה מלכתחילה לוועד מקומי. אולם עד מהרה נוכחו לדעת, שיושר ורצון טוב בלבד אינם מספיקים להנהלה מסודרת. משום-כך כיבד אותי הר"ר כהן בהצעה לקבל על עצמי את הנהלתו של בית-החולים ואחר-כך גם של שאר המוסדות. בהתחשב בהכרח שבקיומם של מוסדות אלה לטובת הכלל נטלתי על עצמי ברצון את התפקיד והקמתי בשביל המוסדות ארגון חדש ומסודר, שנשאר בתקפו במשך זמן כהונתי בשנים 1854—1862 ועד היום נחשב כגורמה בשבילם. (מסיבת מחלה הוכרחתי בשנת 1862 לעזוב את ירושלים לאחר שי-שבתי בה חמש-עשרה שנה. וכשנמסרה לי בשנת 1866 המשרה הקודמת שוב, הוכרחתי לחזור לאחר חמישה חדשים לאירופה מחמת חולי). לפיכך חייב הרופא, האחראי לכל, לנהל את משק בית-החולים

ואת שירותיה, את בית-המרקחת ואת כל שאר המוסדות של בית רוטשילד, הוא חייב לנהל את החשבונות ואת הפנקסאות, לחלק את הנדבות היוצאות מן הכלל של בית רוטשילד וכן נדבות שנשלחות מארצות שונות לידי ה"ד"ר כהן לשם חלוקה בין עניי ארץ-הקודש ולשלוח דין-וחשבון לפאריו לעתים מזומנות.

כל ספרי-החשבונות התנהלו בלשון הצרפתית; החדשים והשנים נחשבו לפי הלוח העברי, כך ששנת הכספים נסתיימה באחרון באלול. את הדינים והחשבונות הרפואיים והאדמיניסטרטיביים כאחד הייתי שולח לבארון אלפונס לבית רוטשילד אחת לארבעה חדשים ובסוף השנה הייתי שולח דין וחשבון כולל על הישגי כל המוסדות; להד"ר אלברט כהן נהגתי להמציא דינים וחשבונות דו-שבועיים קבועים.

ההישגים של מוסדות רוטשילד, המתוארים למעלה, שמים לאל את הטענה, שהושמעה פעמים מספר, שקשה מאוד וכמעט מן הנמנע ליסד ולנהל בשביל יהודי-ירושלים מוסדות מסודרים, שיהיו בהתאם לרוח השלטת שם. לפי נסיוני הממושך בירושלים חייב אני להכריז שטענה זו מוטעית מעיקרה. יהודי-ירושלים אינם מתנגדים למוסדות מודרניים, אם אלה אינם פוגעים ברגשותיהם הדתיים; אדרבא, הם מלאי הכרת תודה כלפי המוסדות ורוחשים אהדה חמה כלפי המיסד ומשתדלים בכל מאמצי כוחם לסייע לשגשוגה ולקיומה של היצידה החדשה. אמנם נתקל האדמיניסטרטור האידופי בירושלים בפרט ובמזרח בכלל במכשולים ידועים, בראש ובראשונה באדישותם של בני-המזרח. כשבא לנהל מוסדות עדוכים לפי מתכונת המערב, אולם יכול הוא לסלקם על נקלה כשהוא פועל ללא ליאות להשגת התכלית הנעלה ברוחו הנדיבה של המיסד; ליצור בשביל אחים לחוצי עוני וסבל עתיד טוב יותר. המסירות לתפקיד, שאין עמה משום בקשת תועלת פרטית של המנהל, מעוררת את הסרים למשמעתו לחיקוי ומקנה במזרח, כמו

בכל מקום, הכרה מתוך הוקרה, שמביאה לבסוף את האלמנטים המקומיים לציות מתוך רצון.

לא מועטים היו הקשיים, שנתקלתי בהם בתפקידי כרופא וכמנהל של המוסדות. בתפקידי כרופא היה עלי לטפל בחולים שבבית-החולים ובמספר ניכר של חולים — לפעמים מאתים עד שלוש מאות איש — שבאו למרפאה ועוד הייתי חייב לבקר הרבה חולים בבתיהם. בעיקר מבין עניי העדה. מלבד עבודה רפואית זו עצמה, שבאקלים הסורי דרשה מאמץ גדול, היו עלי תפקידים אדמיניסטרטיביים, שבשלבם הראשונים של ארגון המוסדות היו קשים ולפתרונם היה דרוש אימוץ כל הכוחות. התנאים השולטים במקום הכריחוני לדאוג לפרטי-פרטים בכל המוסדות ולסדר בעצמי אף עניינים, שבאירופה לא הייתי צריך לעסוק בהם כלל, ואחרים, שהיו יכולים להעשות על נקלה עליי עוזר. מוכרח הייתי להדריך את חבר העובדים המורכב מילידי המקום, החל ברוקח וכלה בשומר החולים, לפקח במישרין על ענפי העבודה בכל המוסדות ולמלא בעצמי את העבודות בכתב ולנהל את פנקסי החשבונות. רק לאחד שנים מספר עלה בידי להשיג סיוע בענין האחרון.

על כל הקשיים הללו התגברתי בעזת-י וכל הצרות נשכחו זה מכבר. נשאר לי הזכרון הנעים, שזכיתי להבשיל את הזרע הרב, שזרעה ביד רחבה משפחת רוטשילד האצילה על ארמת-הקודש, לפירות הילולים, ולארגן ארגון קיים ולנהל בהצלחה את המוסדות הלאומיים הראשונים בבירה היהודית הקדומה לתועלתם הנצחית של העניים ולתפארת ליהדות.

בארץ-הקודש. הברונט האציל חרת על שלטו באותיות עבריות את השם "ירושלים" — סיסמת חייו — שאותה הגשים ללא ליאות במעשיו הנעלים במשך יובל-שנים ובשמונת מסעיו⁷⁵ לארץ-הקודש, שבשבעה מהם לווה על-ידי רעייתו המנוחה לידי יהודית, שותפתו בכל מפעליו הפילאנטרופיים⁷⁶.

סיר משה ולידי יהודית מונטיפיורי ביקרו לראשונה בארץ-הקודש בשנת 1827. הם פירסמו דין וחשבון על מסעם Notes from a Private Journal of a Visit to Egypt and Palestine, London, 1844, J. Rieknerby, 77.

בספר זה מביעים הם אהדה עמוקה לאחיהם בארץ-הקודש. בביקורים אלה, כמו במאחרים יותר, העניק הזוג הנדיב לעניי כל הדתות מעשי צדקה ללא-ספור; שלוש פעמים הייתי עד ראייה למעשים אלה ולרגשי התודה הגואים ועולים של האוכלוסיה הירושלמית. בפעם האחרונה עלה לרגל הישיש האציל בשנת 1875 בשנה התשעים (ושתיים) לימי חייו, כדי לחקור את מצבם הנוכחי של היהודים ולכונן מפעלים לרווחתם. מלבד ביקוריו האישיים עומד סיר משה מונטיפיורי בחלי-פת מכתבים זה חמישים שנה עם אחיו בארץ-הקודש, שמתנהלת בעברית על-ידי המזרחן הנודע הד"ר הלוי (Loewe). בכל מצב קשה פונים היהודים לאיש חסדם, שאינו משתהה לחלצם ממצוקתם בת-רומותיו הנדיבות ובהכנסות המגביות, שנערכות ביזמתו. סיר משה מונטיפיורי כונן הרבה מוסדות המוקדשים להטבת מצבם

75. רק שבעה.

76. על מפעליו של מונטיפיורי בארץ-ישראל עיין: א. מ. לונץ, משה וירושלים, "ירושלים" כרך ב. על מפעל חייו ימצא הקורא חומר מהימן ביומנו של מונטיפיורי: Diaries of Sir Moses and Lady Judith Montefiore, 2 vol. Chicago 1890.

77. טעות, דין וחשבון זה נתפרסם על המסע השני, שנערך בשנת 1838. טעות זו מצויה גם אצל לונץ, שם, עמ' 106.

של היהודים בירושלים בפרט ובארץ־הקודש בכלל. בראשונה שמ לבו לשמירת בריאותם של יהודי־ירושלים, שקודם לכן לא היה להם לא דופא ולא בית־חולים ושיגר בשנת 1842 רופא. הוא הר"ר פרנקל, שהביא עמו בית־מרקחת ערוך בכל ופעל בירושלים במשך שנים מספר בהצלחה מרובה. אחר־כך דאג הנדיב האציל להמציא פרנסה למחוסרי מקצוע. לתושבים היהודים של חברון⁷⁸, יפו, טבריה וצפת שעמדו בקשר עם אכדים והיו להם ידיעות כלשהן בחקלאות, נתן שוורים, כלים וסכומי־כסף, שהיו דרושים לעבודה זו. לבני־ירושלים שנוטים יותר למלאכה, יצר מוסד למלאכה בהתאם לתנאי הארץ. הוקם בית־אדיגה בקנה מידה רחב יותר להכנת סוג בד, שיש לו ביקוש בשוק המקומי והובאו מאנגליה כמות ניכרת של חוטים, נולים וכלים שנחוצים למלאכה זו. הגיע מומחה מאשכנז⁷⁹ ולימד את המלאכה לארבעים חניכים, שקיבלו תמיכה חרשית קבועה לקיומם. ליד בית־האריגה הוקם בית־ספר לנערות, שבו עסקו מלבד בלימודים הרגילים גם בעיבוד חלק ידוע של הברד ללבנים בשביל העניים. כסיוע בלתי־אמצעי לנצרכים ניתנו לילדות עניות סכום־כסף והלבנים הדרושים, שהוכנו בבית־הספר לנערות. כמו־כן ניתנה תמיכה שנתית לתלמידי־חכמים זקוקים ולמשפחות נצרכות.

סיד משה מונטיפיורי השתדל להקל על מצוקת הדירות. בשנת 1855 קנה מגרש רחבי־ידים לפני שערי־יפו, שמשתפל לנחל־קדרון ונמשך לצד הר־ציון, כדי לבנות עליו בתי־מחסה לעניים. על מגרש זה הקים אחר־כך בפקודת סיר משה בנאי אנגלי עשרים בתים יפים, דירות חינו, מוקפים גנים נרחבים מאוד. כל דירה היא בת שני חדרים

78. טעות, חברון לא נכללה בפעולה זו, שנגעה בעיקר ליהודי צפת וטבריה.
79. טעות, המומחה הראשון בא מאנגליה ובשל תלונותיהם של יהודי־ירושלים הוחלף במומחה יהודי מאשכנז. השוה מה שכתב לונץ במאמרו: „משה וירושלים“, ירושלים, כרך ב, עמ' 117, וכן יומני־מונטיפיורי, כרך ב, עמ' 77.

מרווחים ומלאי אור ומטבה. בנין מיוחד נקבע לבית-כנסת⁸⁰. חדרים אחרים משמשים לכביסה ולאפיה ולצרכים ציבוריים שונים. סיד משה מסר לטכנאי אנגלי להקים באותו מקום טחנת-דוח שבתוך היחידה ממין זה בעיר מביאה תועלת מרובה, מפני שהיא טוחנת קמח הרבה יותר טוב מן הקמח של ריחים של יד השכיחות. הוצאות הבניה של בתי-המחסה נתכסו מן הסכום של 100,000 דולר⁸¹ שהעמיד בצוואתו הפילאנטרופ האמריקני יהודה טורא מניו-אודליאנס לפקודת סיר משה מונטיפיורי לטובת ירושלים.

מכל המוסדות והמפעלים הנזכרים, קיימים כיום רק בתי-המחסה על שם טורא ברושלים; כל שאר מפעליו של מונטיפיורי נתבטלו בזה אחד זה. בצער ראיתי את המוסדות היפים, שזה עתה פרחו, מתבטלים ואינם. ביחוד עורר צעד ביטולו של בית-האריגה לבר, שחשיבותו כאמצעי ראשון להטבת מצבם של היהודים היתה גדולה בעיני כל. הסיבה העיקרית לביטולו היתה ההנהלה הבלתי יעילה, שבידי בני המקום, שלמרות רצונם הטוב לא היו מסוגלים לאדמיניסטרציה מסודרת. ועוד, לשום מוסד לא ניתנה קדן עולמית לקיומו ונתמך רק באופן ארעי. אולם יש לקוות, שהמוסדות החדשים שסיר משה מונטיפיורי מכוננם בארץ-הקודש עכשיו, יגיעו בהנהלה אירופית לארגון מוצק ובן-קיים ויתאימו לאותן תכליות נעלות, שהפילאנטרופ הגדול שאף כל ימיו להשיגן.

בתי-מחסה והכנסת אורחים

כתוצאה מן העליה מאירופה, שגברה בזמן האחרון, עלה שכר-הדירה והגיע בשנת 1858 למדרגה כל-כך גבוהה עד שנוצרה מצוקת דירות

80. שני בתי-כנסיות הוקמו בשכונה, אחד לספרדים ואחד לאשכנזים. עיין יומני-מונטיפיורי, ב, עמ' 110-111.

81. רק 50,000 דולר, עיין יומני-מונטיפיורי, ב, עמ' 31.

גדולה. שפגעה קשה ביחוד בעניי היהודים. צרה זו עוררה את דורשי־שלום־ירושלים להקים בתי־מחסה. לתכלית זו נתכונן באותה שנה ועד מורכב מן האדונים הרב ד"ר הילדסהיימר. או רב באייזנשטדט (אונגריה) כיום בברלין. יוסף הירש מהאלברשטאט והרב הראשי יעקב אטלינגר מאלטאנה. עלידי אוסף כספים. שבו השתתפו ארצות־גרמניה. אוסטריה־אונגריה והולאנד. עלה בידי הועד לרכוש מגרש בן 13.000 אמות מרובעות ויותר. לא עבר זמן רב וכעשרים דירות הוקמו עליו בשביל העניים. לאחר ששני חברי הועד האחרונים נלב"ע נכנסו במקומם האדונים גוסטב הירש מברלין. אהיו של המנוח יוסף הירש ור' עקיבא־להרן מאמשטרדם; אחר־כך נעשה גם הרב־הראשי [ר' חיים צבין מאנהיימר מאונגוואר (אונגריה) * לחבר בוועד המרכזי. הועד המשיך במאמציו. שהוכתרו בהצלחה ופירותיהם הם 34 בתי עניים בירושלים והכנסת־אורחים בחברון. העומדים על תלם. מלבד אלה נוספו עוד בתי־מחסה גם מתרומות פרטיות. כך תרמה משפחת הירש הנדיבה מהאלברשטאט ארבע דירות. שנקראות "נוה־שלום". לזכר בן משפחתם שלמה הירש ז"ל; נדבן גדול מגרמניה. שרצה בעילום שמו. ציוה לבנות על המגרש הנ"ל בית גדול ויפה. שמכיל שש דירות; ועד מיוחד באלטונה־האמבורג הקים שלוש דירות. שנקראות בשם "בית־יעקב" לזכר הרב הראשי ר' יעקב אטלינגר ז"ל; ועד בפאריז כונן לזכר הרב הראשי ר' שלמה אולמן ז"ל דירה. שנושאת את השם "אהל־שלמה".

כל הדירות כולן נוחות ומלאות אוויר ואור; הן מורכבות משני חדרים ומטבח. המגרש. שעליו הוקמו הדירות. משתרע סמוך לחומת העיר הדרומית וממנו נשקף מראה יפה על הר־הזיתים ועל הסביבה. יש בו מקום ל־100 דירות נוספות. מצבו של גוש בנינים זה כל־כך נוח. שהמחלות פוקדות את יושביו פחות מאשר את היהודים יושבי שכונות

* בפנים בטעות: א. מאנהיימר.

אחרות. הנהלתם של הבתים מסודה בידי ועד מקומי ממונה מטעם הוועד המרכזי, ואילו של הדירות, שנבנו על-ידי נדבנים פרטיים היא בידי הנדבנים עצמם. בראשונים מתקיימים חילופי הדידים לפי התקנות אחת לשלוש שנים. באחרונות או באותו פרק זמן עצמו, או לפי כללים אחרים. לפי התקנות מתחלקות הדירות. שנבנו בכספי המגבית, שליש לכולל הו"ד¹⁸ ושליש לכולל אונגרו, כיון שעיקר הכסף נאסף בארצות אלו ואילו כל שאר הכוללים ביחד מקבלים רק שליש אחד. זכות הישיבה בשאר הדירות נקבעת על-ידי הנדבנים עצמם.

למרות ההצלחה שברכישת המגרש היתה בו מגרעת גדולה, שלשוא ניסו במשך שמונה-עשרה שנה לסלקה. באמצע המגרש היתה מובלעת בת 3,000 אמות מרובעות, שהיתה שייכת למוסלימי, שמשום-מה אי-אפשר היה לקנותה. רק זה לא-מכבר ניתנה האפשרות לרכוש את השטח על-ידי קנייה. את מחיר הקנייה הגבוה כיסה בית אהרן הירש ובנו בהאלברשטאט. שהקדיש סכום ניכר לתכלית זו, כדי להקים זכר לראש הבית המנוח יוסף הירש.

יש לקוות, שאחינו שבכל הארצות לא יתמהמהו לספק את הסכומים לפיתוחו של מפעל חסד זה ויסייעו לסיומו הנאה; מפעל זה יש בו משום ברכה נצחית ליהודי-ירושלים וזכרון-עולם לכל אלה שכוונתו: בעבר ושישכללוהו לעתיד לבוא.

החלוקה

המנהג לנדב נדבות לעניי ארץ-הקודש עתיק-יומין הוא ומקובל לא רק אצל היהודים אלא אף אצל מאמיניהן של כל הכיתות הנוצריות. ד"ר טובלר, הבקי בענייניהן הפנימיים של העדות הנוצריות בירושלים.

כותב בנידון זה בספרו "המסע השלישי לארץ-ישראל", עמ' 287, את הדברים הבאים ביחס לקתולים: "משנת 1650 עד 1850 הגיעו התרומות בשביל ארץ-ישראל, שנשלחו על-ידי האומות הקתוליות, ספרד, פורטוגאל, אוסטריה, צרפת, נאפולי, סיציליה, מדינת האפיפיור, טוסקאנה, סרדיניה, פימונט ומלטה לסך 239,937,660 ריאלים, שהם 59,984,415 פראנק; החברה להפצת האמונה בלבד אספה משנת 1821 כ-67 מיליון פראנק לפעולה מיסיונדית".

נדבות היהודים לארץ-הקודש מגיעות בסכומים שונים מכל הארצות. שיש בהן ישוב יהודי. מן הארצות הסלאויות, שבהן חיים כשני-שלישים של כלל-ישראל, אך-כל אחד ואפילו העני שבעניים נותן את פרוטתו לתמיכת האחים הנצרכים בארץ-הקודש, זורמות הנדבות בשפע, ואילו מן המדינות-הגרמניות והרומאניות מגיע באופן יחסי הרבה פחות. הסכומים, שמתקבלים מארץ מסוימת מתחלקים בדרך-כלל בין הנצרכים של אותו כולל, שבניו יצאו מאותה ארץ, אף-על-פי-כן נמצא אצל הכוללים הקטנים סטיה מן הכלל הזה וביחוד אצל כולל הולאנדר-דייטשלאנדר, שהנהלתו באמשטרדם מחלקת חלק מן הכסף בין הנצרכים של כל הקהילות.

החלוקה למשפחות השונות בירושלים נעשית על-פי הוראותיהן של ההנהלות בחוץ-לארץ. שקובעות את חלקן של כל אחד לפי מספר-הנפשות של המשפחה ולפי נורמה, שתלויה בגודל ההכנסה ואין מוציאים מן הכלל אלא את המעמד של תלמידי-החכמים בלבד, שמקב-לים חלוקה יתד גדולה במקצת. את היתרון הקטן הזה, שממנו נהנים תלמידי-החכמים, ביקשה ביקורת לא בלתי-משוחדת לתאר כאי-צדק. אולם יש לזכור, שהרבנים הלומדים והמלמדים תורה ומשום-כך אינם יכולים לעסוק במשא ומתן חולוני, זכאים לקבל הגמול על-כך לא פחות מן הנוזרים המרובים ואנשי כהונה גבוהה ונמוכה, מהם רווקים ומהם נשואים, של כל שאר הדתות בירושלים.

וכיון שאין הם מקבלים שום משכורת, מגיע להם יתרון קל בחלוקה-
 יתר-על-כן. יתרון זה אינו ניתן על-פי שרירות לבם של הממונים
 בירושלים, אלא על-פי הוראותיהם של הגבאים בחוץ-לארץ, שפועלים
 ברוחם של המנדבים, כשהם מחזקים את מעמד הרבנים.
 בדרך-כלל שונה חלקן של המשפחות בין המינימום השכיח של חמשה-
 עשר לבין המקסימום הנדיר של שישים טאלר לגולגולת לשנה.
 סכומים צנועים אלה, שלא הספיקו למחיה אף בעבר, בלתי-מספיקים
 הם בהחלט בתנאים הנוכחיים. ירושלים נעשתה בשנים האחרונות
 לעיר, שהחיים בה עולים ביוקר. כתוצאה מן היצוא המוגבר של
 תנובת הארץ על-ידי ספינותיהן של שש חברות אירופיות ומזרחיות,
 הפוקדות בזמן האחרון את החוף הסורי לעתים קרובות, וכתוצאה
 מהנהגת גירול הכתנה על חשבון החיטה, שהחלו בו בסוריה ובמצרים
 מאז המלחמה האמריקנית, שגרמה למחסור בכותנה באירופה, עלו
 מחירי המחיה כל-כך, שאפילו בזמנים רגילים הם עולים פי שלושה
 על מחירם הקודם ובשנות-בצורת השכיחות בארץ-ישראל, עולים
 לגובה, שאין העניים יכולים לעמוד בו כלל.
 המים, שבאירופה אינם נחשבים כמעט, הם בירושלים אוצר יקר
 הנאגר בהקפדה בעונת הגשמים. לאחר שהבודות מתרוקנים בדרך
 כלל בשלהי-דקייטא, ובשנה שחונה במשך כל השנה, מוכרחים לקנות
 ביוקר מים מובאים מחוץ לעיר. מטען של חמור, שיש בו כארבעה
 דלים עולה $1/8$ — $1/5$ טאלר. בבתים קטנים, שתפוסים על-ידי
 הרבה משפחות עניות, שגגותיהם ובורותיהם באופן יחסי קטנים,
 באה ההתרוקנות יותר מוקדם מאשר בבתים גדולים, שתפוסים על-
 ידי משפחות מעטות. לפיכך מכביד סעיף ההוצאה של מים ביחוד על
 העניים ומכלה לעתים את כל חלקם בכספי הנדבות. על-כן כפולה
 צרתו של העני בשנת-בצורת, כי מוכרח הוא להאבק ברעב
 ובצמא כאחד.

מכל האמור לא יקשה עלינו להעריך נכונה את רצינותה של הדעה, שיהודי-ירושלים חיים חיים טובים מכספי הנדבות. החלוקה הגדולה ביותר אינה מספקת אפילו לחיים הצנועים ביותר. על-כן יכול להתקיים רק אותו עני, שמלבד הצדקה הציבורית יש לו עוד איוו הכנסה קטנה מחנות, או סטיפנדיה מחוץ-לארץ. אולם אותו עני, שהגיע למצב העלוב להיות תלוי רק בצדקה זו, יגיע במהרה אל סף הכליון. אומלל זה נאבק זמן-מה בעוני ובמצוקה ומקיים את חייו בעזרת התמיכה הבלתי-מספקת של אחיו הנצרכים אף הם. אולם במהרה גופל הוא טרף למחלות ומבקש תרופה בבית-החולים נגד סבל, שאין בידי הרופא לסלק את סיבתו. הוא עוזב את בית-החולים כשהוא מחוזק ובריא. אבל הוא חוזר בהקדם כאורח קבוע עד שמסיים את קיומו העלוב לאחר שהמחסור והמחלות כילו את כוחו.

השקפה כללית

להשלמת התיאור של יהודי-ירושלים, שניתן למעלה, צריך לבדוק מקרוב את האשמות השקר חסרות-היסוד, המופצות עליהם בכתב ובעל-פה. בדיקת המקורות, שמהם נובעות שמועות כאלו תקל על הערכתן הנכונה של אלו.

המקור הראשי לשמועות אלו, המלאות איבה כלפי היהודים, הוא המיסיון האנגלי בירושלים, כלומר המשומדים המיסיונרים מכל ארצות-תבל, שמתגוררים בעיר-הקודש לרגל עסקיהם. אלה הם מודיעיהם של העתונים המיסיונריים באירופה ומפיצי השמועות הרעות על היהודים. הם מעבדים כל מקרה פעוט ברוח שנאה לישראל בלא התחשבות באמת והופכים אותו למאורע שעליו הם מודיעים לעתוניהם ולתייריהם. את הסיבה לפעולות איבה אלו מצד המיסיונרים, שמתראים בירושלים כאוהבי ישראל, מבארים יהודי-המקום לעצמם כנובעת מתוך כוונתם של המיסיונרים לתת את שמם

של יהודי-ירושלים לשמצה על-ידי שמועות כאלו ולהביאם לידי מצב, שבו יסייעו לקידום תכליתם המיסיונרית.

אף תיאורי מסע אחדים מציינים את המצב בקרב יהודי-ירושלים באור מסולף. תיירים ידועים, הנתונים עוד מביתם לדעות קדומות ביחס ליהודים, רואים את יהודי-ירושלים באספקלריה משוחדת ומוסריים עליהם בסיפורי המסע שלהם תיאורים מסולפים, שאינם נופלים ביסודם הרעוע מתיאוריהם של מחברים קדמונים מסוגם של קיקרו, פליניוס, דיו קאסיוס, טאקיטוס ודומיהם. כך מתארים סופרים חכמים, אך מסונוורי-שנאה אלה את משה רבינו כבאקוס, כיון שנמצאה תבנית של גפן בקודש-הקדשים; הם מדברים בסלידה על חוסר אמונתם של היהודים, כיון שלא מצאו במקדש כל פסל וכל תמונה; הם מתאוננים, שכל הקדוש לרומאים שנוא על היהודים ובודים עליהם כל מיני מעשיות מגוחכות, שהורתן בדעותיהם הקדומות; כך מספרים הם בין השאר, שהגברים היהודים זבים דם אחת לחודש ומיחסים להם עוד תכונות מוזרות כאלו וכיוצא בהן, ואם כי סיפוריהם של המחברים החודשים אינם מכילים דמיונות-שוא כמו של הקדמונים, אף-על-פי-כן נמצא אצל אחדים מן הראשונים אותה דעה משוחדת.

בדרך-כלל שורצות הדעות על יהודי-ירושלים, המובעות על-ידי רוב התיירים בספריהם, כזבים סותרים כל-כך, עד שקשה לעומד מרחוק לצייר לעצמו תמונה ברורה על המצב שם. בשעה שאחד מן התיירים מודיע: „היהודים הם עשירים ומתקשטים בשבתות“ כותב רעהו: „היהודים חיים בעוני ובסחי“. בסיפור אחד נמצא, שהיהודים מצטיינים בעצלותם ואילו בסיפור אחר קוראים אנו: „היהודי פעיל הוא ומסוגל לחרות על אבן חסרת-ערך את פרי דמיונו בחריצות שיש להשתומם עליה; ולבסוף מוכר הוא אותה, כדי להשיג פרוסת-לחם, דבר זה מכובד בעיניו יותר מפשיטת יד“. שלישי אומר: „תאוות הבצע והרדיפה אחר הרווחים מכתימות את יהודיה של ירושלים כמו

של כמעט כל שאר המקומות; או „היהודי נעשה זריז במקום שצפוי לו רווח כלשהו“; או גם „ברור הוא שהיהודי בירושלים נשאר תמיד יהודי וגם כאן תאוות הבצע היא האליה שלו“ וכדומה. הסיבה לתפיסה בלתי נכונה זו של אופים של יהודי-ירושלים מונחת אצל כל אלה שחפשיים הם מחד-צדדיות דתית או אחרת. באי-ידיעת הלשונות ובזמן הקצר של שהותם, שבשלו מוכרחים הם לסמוך על הסיפורים שמשמיעים באזניהם.

מכל הטעויות שהפיצו על יהודי-ירושלים, נזכרה ביותר הטענה, שיהודי-ירושלים עצלנים הם וחיים רק על הנדבה. אבל לא כך הדבר. כפי שכבר נזכר למעלה הם ברובם סוחרים, בעלי-חנויות קטנות ובעלי-מלאכה בארבעים מקצועות לערך, מהם מקצועות שדורשים מאמץ גדול. בעלי-המלאכה היהודים ידועים כהמהימנים והמוכשרים ביותר בעיר. פעלתנות זו איננה חדשה. כבר בשנות השלושים העיר פון שוברט בספרו (כרך שני, עמ' 554): „אין זה נכון כלל, שהיהודים מתהלכים כאילו ללא מסחר ומלאכה“ וכו'. העובדה, שהמיעוט אינו יכול להרוויח את כל הדרוש לקיומו ונזקק לתמיכה ציבורית, נובעת מן התנאים המיוחדים של העיר שנזכרו למעלה, שהשפעתם הרעה חלה גם על שאר התושבים ומכריחים גם אותם להזדקק לסיוע ציבורי (עיין: התנאים החברתיים).

כאן המקום המתאים לעורר את השאלה של האמצעים להטבת מצבם של היהודים בירושלים. כבר דובר ונכתב הרבה על קניית שדות בשביל יהודי-ירושלים, כדי שיעבדום וירוויחו בדרך זו את לחמם. עבודת-האדמה בלא ספק התעסקות נאה היא לתכלית זו בשביל העניים. אבל לא בתנאים הנוכחיים בארץ-ישראל. במדינות הטרבות, שבהן שולט בטחון החיים והרכוש וכל איש יושב בשלווה „תחת גפנו ותחת תאנתו“ יכול היהודי להפוך יערות לשדות חיטה; אבל האם יקה היהודי בארץ-הקודש מחרשה בידו ויעבוד את אדמתו בזיעת-

אפו בשביל שכנו החמסן? מי יבטיח לו את יכולו בשדה מפני השודדים הערביים? כבר פעמים הרבה ניסו בני-אירופה ואמריקה לעסוק בחקלאות שם, אך מעולם לא האירה להם ההצלחה פנים. חוץ מזה מתאים משלזח-יד כזה לגברים חזקים, אבל לא לחלשים ולזקנים, שהם רוב מנינו של הקהל היהודי בירושלים. ויש עוד לחשוב על כך שחוקי-התורה בעניני החקלאות⁸³, כגון: שמיטה בשנה השביעית ויובל בשנת החמישים ודומיהם, שיהודי ארץ-הקודש עדין חייבים בהם, אף-על-פי שאינם שוללים לגמרי את האפשרות של עבודת-האדמה, על-כל-פנים מכבידים עליה.

הטבת מצבם של היהודים תושג רק על-ידי מפעלי חרושת. בתור ראשון בין אלה עומדת תעשיית המשי. גידול עצי-תות ותעשיית המשי הקשורה בו, הם הגורמים הראשיים לעשרה של סוריה והיסוד למסחרו של הליבנט בחופי הים-התיכון. קל מאוד לטעת עצי-תות בסמוך לערים, כמו שהתחילו כבר בזה היוונים. גידול תולעי-המשי, טוויית החוטים ואריגתם היו יכולים להמציא התעסקות נאותה לבני כל הגילים והמינים. אף מציאת שווקים לתוצרת המקומית לא תהא קשה. מלבד זה יכול היה להמציא בהנהלה טובה בית-האריגה, שפתח מונטיפיורי, ואשר נסגר במהרה, התעסקות נאותה ומכניסה רוחים לאנשים הרבה, לא פחות מועיל היה יכול להיות בית-מלאכה מיכני בהנהלתו של בעל-מקצוע אירופי. במפעל כזה היו יכולים ללמוד צעירים באופן יסודי מלאכות, שיש להן מהלכים בירושלים, כגון: נגרות, חטוט, מסגרות וכדומה, ולמצוא על ידן את מחיתם. ביחוד אפשר היה ליצר בבית-מלאכה זה כלים ותשמישי קדושה שונים מעץ-הזית היפה וממיני-אבנים, שללא ספק היו מתקבלים בחמימות אצל מיליוני האחים כתוצרתה של המלאכה היהודית בירושלים.

83. מצות התלויות בארץ.

הלך המחשבות של התושבים היהודים בירושלים, אינו מעמיד שום מכשולים על דרך ביצוען של הצעות אלו כולם בלא יוצא מן הכלל. משתוקקים לשינוי התנאים הנוכחיים, ומבקשים חוג פעולה רחב יותר שיתן להם את האפשרות להרוויח כדור קצומים על ידי חריצותם וישחרר אותם מן התמיכה מבחוץ. כמו־כן תפילותיהם התכופות שאינן דור־שות זמן יותר מן המוקדש לתענוגות במקומות אחרים, אינן מפריעות לביצוע החובות המקצועיות שלהם.

הופץ ברבים דבר התנגדותם של היהודי־ירושלים לפתיחת בתי־ספר אירופיים ולהשכלה בכלל. דעה זו נובעת מתפיסה בלתי נכונה של השקפותיהם: כששאלתי את הרבנים מדוע מתיראים הם כל־כך מפני מוסדות חינוך אירופיים, ענו לי: "איננו מתיראים מפני תורתם, אלא מפני מוריהם". הם הצהירו, שכשם שאבותיהם הגדולים לא התנגדו ללימוד מדעים חיצוניים עם לימוד התורה, כך אף הם; אולם אין ברצונם לקנות את המדע על חשבון הדת. לעומת זה מוכנים היו למסור את בניהם לידי מורים, שקיבלו אישור מאת רבנים מוכרים בעיניהם. מובן מאליו שיהודי־ירושלים, שהקדיבו על מזבח הדת כל דבר חלוצי, שאינו עולה בקנה אחד אתה, שואפים להוריש ללא מגרעת את הכיוון הדתי של האבות ומתיראים מפני חדירתן של השקפות דתיות חדשות, שעלולות להשפיע על בני־הנעורים.

מה שנוגע לחייהם החברתיים של יהודי־ירושלים ולמוסריותם, הק־שורה קשר אמיץ בדתותם המרובה, הם נעלים על כל ביקורת. דוגמאות מעטות תספקנה להוכיח זאת. מעשי הצדקה בירושלים גדולים מאוד. חברות צדקה מרובות, ביניהן חברת ביקור־חולים, הלבשת יתומים וגמילות־חסדים עובדות את עבודתן הברוכה ללא ליאות ומשפיעות טובה גם על שאינם מחברי האגודה. כמו־כן שואפים גם יחידים לעמוד לימין הנצרכים ככל יכלתם; הם מאמצים יתומים, מכניסים כלות עניות, סועדים חולים ונותנים לזקוקים כל סיוע

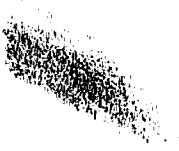
שאפשר. הכנסת-האורחים נהוגה בנכונות אדיבה. כל הזרים, עולי-רגלים, שעולים בימי החגים, לירושלים וכן העולים החדשים מחוץ לארץ מתקבלים בבתי התושבים חנם אין כסף. הסתפקותם במועט של היהודים בירושלים מעוררת השתוממות. בצניעותם שמחים הם בחדר אחד אפל ומרוהט בדלות, שבו הם מבשלים על כירה קטנה על גבי גחלים את ארוחתם הדלה, המורכבת ברוב ימות-השבוע מירקות בלבד. כלי-הבית והבגדים מעידים אף הם על פשטות ועל הסתפקות במועט. כך נושאים הם חיים אלה לעתים מתוך מחסור של מים טובים לשתיה ואוכל מזין, בלא פחמים ובלא מלבושים מתאימים להחם בימות-הקרה, בהתמסרות חסודה לרצון האלהים מתוך אהבה לארץ-אבותיהם. בשל תנאי המקום מוכרחים אף העולים האמידים לנהוג חיים פשוטים ולוותר על תענוגות ונוחיות הרבה, שהסכינו להם בארץ מולדתם.

כל המתבונן זמן מה ללא דעה קדומה ביהודי-ירושלים — אני מדבר על הכלל ואינני מתחשב בכמה יוצאים מן הכלל, שכמובן מצויים גם שם — אינו יכול להכחיש, שהמניעים, שהביאו אותם לשם ונכונותם לחיי-הקרבה ראויים לכבוד. לאדם זה ברור, שאותו דבר, שמביא אנשים בני-לאומים, בני-לשונות ורגילי-תנאים שונים לארץ, שחדלה זה מכבר לזוב חלב ודבש, ובה צפויים לזר לא רווחים ותענוגות, אלא מחסור ודוחק, אינו יכול להיות בקשת תכליות חמריות אנוכיות, אלא שאיפה נאצלה, שהיא חזקה מפיתיים גשמיים. חיי נזירות, שאלה בחרו בהם מרצונם, תפילותיהם, צומותיהם וויתוריהם, יכולים להעשות רק הודות להתכחשותם לעצמם, שמיסדת על הכרה דתית עמוקה, שאינה ניתנת להתערער.

אני מסיים סקירה זו מתוך הרגשת סיפוק, שסייעתי בספרי זה להעמיד את האמת על חזקתה ויחד עם זה מילאתי חובה אנושית

כלפי הסובלים הנתקפים חסרי־המגן, שהייתי עד ראיה לחייהם
הקרושים במשך חמש־עשרה שנה ושאפתי להקל על סבלותיהם
המרובים בכל כוחי.

dear nortra nortra nortra nortra nortra nortra nortra nortra
nortra nortra nortra nortra nortra nortra nortra nortra
nortra nortra nortra nortra nortra nortra nortra nortra

פרטים על אנשים שזכרו בספר

אשר, אשר (עמ' ו) (1837—1889)

רופא יהודי ועסקן ציבורי באנגליה. משנת 1871 מוכיר האיגוד של בתי הכנסיות בבריטניה. יועצו של בית רוטשילד הלונדוני לענינים יהודיים. בשנת 1875 ביקר יחד עם שמואל מונטגו (עיין למטה) בארץ-ישראל כשליח ועד הקהילות היהודיות באנגליה.

ברמן שמעון (עמ' יא) (1818—1887)

ילד גאליציה, עסק בחקלאות באונגריה, היגר לאמריקה ומשם עלה לארץ-ישראל כדי ליסד בה ישוב חקלאי לפי תכנית מיוחדת, שאותה הוא מרצה בספרו „מסעות שמעון“, קראקא 1879. עיין : טריוואקס-שטינמן, ספר מאה שנה, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 440.

הלוי, אליעזר (עמ' סב) (1809—1888)

מזרחן חשוב. נולד בשלויה, למד בישיבות ליסא, ניקולשבורג, פרשבורג ובאוניברסיטת ברלין. ביקר בארץ-ישראל בימי ביות הגליל (תקצ"ח) וגשד בצפת. בשובו נפגש במונטיפיורי ברומי ומאו נצטרף אליו והיה מזכירו ואיש סודו. ליחה את מונטיפיורי בתשע שליחויות ציבוריות שונות. כתב על הלשון המצרית. חירגם לאנגלית את הספר „אפס דמים“ ליצחק בר לחינזון ופירסם חקירות בלשוניות שונות. עיין עליו : ש. ויינגרטן, החתם סופר ותלמידיו ויחסם לארץ-ישראל, ספריית „דמויות“, ירושלים תש"ה, עמ' 126 ; א. יערי, אגרות ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 379 ; טריוואקס-שטינמן, ספר מאה שנה, עמ' 97.

טובלר, טיטוס (עמ' לד, לו) (1806—1877)

רופא בן שווייץ, בלשן וחוקר ארץ-ישראל. נסע ארבע פעמים למזרח ופירסם את רשמי מסעותיו בספרים, שחשיבותם להכרת תנאי הארץ גדולה מאוד.

טורו, יהודה (עמ' סד) (1755—1854)

יליד אמריקה, סוחר עשיר ופילאנטרופ מפורסם, שפעל הרבה לטובת בני ארצו ללא הבדל דת וגזע. בצוואתו זכר גם את ירושלים וציוה 50,000 דולר להקמת מפעל שייראה כדרוש בעיר לדעתו של משה מונטיפיורי, האפיט' רופוס הראשי על אותו הסכום.

כהן, אלברט (עמ' גב, נה, נט, ס) (1814—1877)

מזרחן נודע. מורם של בני רוטשילד בפאריז וממונה על קרנות הצדקה של המשפחה. עמד בראש מוסדות הצדקה של קהילת פאריז. ביקר בארץ ישראל פעמים אחדות בשליחותה של משפחת רוטשילד.

להרן, צבי הירש (עמ' מח) (1784—1853)

סוחר עשיר באמסטרדם. החל משנת 1810 ריכז בידיו את התרומות לטובת הישוב היהודי בארץ ישראל. הוכתר עלידי רבני ארץ ישראל בתואר „גשיא ארץ ישראל“. ראה לחובתו לתמוך בישוב הארצישראלי הנאמן למסורת האבות ולשמור על ידו על התורה שלא תשתכת, ח"ו, מישראל. לאחר מותו מילא את מקומו אחיו, עקיבא להרן. עיין: ב"צ דינבורג, מארכיונו של החכם באשי ר' חיים אברהם גאגין, — ציון א, תרפ"ו, עמ' 84.

מוחמד עלי (עמ' מז)

יליד אלבניה. הצטיין במלחמה נגד נפוליון ונעשה משנה למלך במצרים (1811—1848). דרש לעצמו את השלטון על סוריה ועל ארץ ישראל וכבשן. הוא משל במחוזות אלה מ־1831 עד 1840 כשגורש עלידי מעצמות המערב ובראשן בריטניה הגדולה, שבאו לעזרת השולטן. אברהים פחה — בנו חורגו ושר צבאו — משל בשמו בארץ ישראל והנהיג בה סדר ובטחון. עיין: Cain — *bridge Modern History X*.

מונטגיו שמואל (עמ' נ)

נולד בשנת 1832. באנקאי חשוב ועסקן ועד שליחי הקהילות באנגליה. בשליחות הועד ביקר בארץ יחד עם אשר (עיין למעלה) בשנת 1875. היה מעורב בפעולות העזרה לאחר הפרעות ברוסיה (1882). נסע הרבה בשליחותיו ציבוריות יהודיות שונות.

פראנקל לודוויג אוגוסט (עמ' ה, מט) (1810—1894)

משורר וסופר בלשון הגרמנית. למד רפואה, אולם לא עסק במקצועו, אלא שימש בתפקיד של מזכיר הקהילה היהודית בווינה. לפי בקשת עליזה לבית הרץ-למל, ביקר בשנת 1856 בירושלים, כדי להקים בה בית חינוך. את רשמיו מסעו ואת פרשת פעולותיו תיאר בספרו Nach Jerusalem שיצא לאור בשנת 1858 ומיד ניתרגם לעברית. הוא פירסם הרבה קבצי שירים וספרים בלשון הגרמנית. עיין: ירושלימה, בתרגומו של מ. שטרן, היגה 1860; טריוואקס'שטיגמן, ספר מאה שנה, עמ' 179.

פרומקין, ישראל דובער (עמ' ו) (1850/1—1914)

בעליו ועורכו של העתון הירושלמי „חבצלת“ במשך ארבעים ואחת שנים. עסקן של עדת החסידים. יסד ספריה, סייע להתישבות התימנים וליסור מושב-זקנים בירושלים. עיין: פרומקין-ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, מלואים לחלק ג, עמ' 81.

פרנקל שמעון (עמ' ח, טג)

ליד צילץ (שליזה העילית). גמר את לימודי הרפואה במינכן והשתלם בברלין. שימש רופא בספינה הולאנדית וביקר במזרח הרחוק, ששם רכש לו נסיון במחלות טרופיות. בשנת 1843 נשלח על-ידי מונטיפיורי לירושלים, כדי לשמש בה רופא. הוא עבד בירושלים כחמש-עשרה שנה. עיין מאמרו של א. ר. מלאכי בלוח ארץ-ישראל, XIV, עמ' 154, וכן Allgemeine Zeitung des Judentums, VII (1843), No. 3, S. 33, No. 21, S. 297

שוברט, גוטהילפ היינריך פון (עמ' צא) (1780—1860)

פילוסוף ורופא. ביקר בארצות המזרח בשנים 1836—1837 ופירסם את רשמיו מסעו בשלושה כרכים.

מקורות ארץ-ישראל

א. ר' יעקב ברב, זמרת הארץ

מהדורת מאיר בניהו

ב. מנחם מנדל מקמניץ, קורות העתים

מהדורת ג. קרסל

ג. ד"ר ב. נוימן, עיר-הקודש ויושבי-בה

מהדורת ד"ר בן-ציון גת